Ж. МАМЫТОВ, З. КУЛУМБАЕВА

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ

(Лексикология)

«МЕКТЕП» БАСМАСЫ
ФРУНЗЕ—1971

Авторлордон

Бул окуу куралы республикабыздын жогорку окуу жайларында окутулуп келе жаткан «Азыркы кыргыз тили» курсунун программасына ылайык түзүлдү. Жогорку окуу жайларында азыркы кыргыз тилинин лексикасы небактан бери эле окутулуп келе жаткандыгына карабастан, азыркыга чейин бул бөлүм боюнча программага ылайыктуу окуу китеби же окуу куралы жок. 1956-жылы чыккан И. А Батманов, Г. Бакинова жана Ю Яншансиндердин «Азыркы кыргыз тили» (I бөлүм) деген китебиндеги лексика бөлүмү программанын талабына жооп бере албайт. Анда лексикага байланыштуу материалдар өтө кыска жана системасыз берилген.

Колуңуздардагы окуу куралынын «Киришүү», «Семасиология», «Кыргыз лексикасынын чыгыш теги боюнча катмарлары», «Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы лексика», «Кыргыз тилинин фразеологиясы», «Советтик доордо кыргыз лексикасынын өнүгүшү», «Кыргыз тилинин сөздүктөрү жөнүндө» деген бөлүмдөрүн филология илимдеринин кандидаты, доцент Ж Мамытов жазды, «Кыргыз лексикасынын колдонулуш сферасына карай бөлүнүшү», «Кыргыз лексикасынын стилистикалык жактан колдонулушу» деген бөлүмдөр Ош мамлекеттик педагогиялык институтунун старший окутуучусу З. Кулумбаева тарабынан жазылды.

Сунуш кылынып жаткан бул окуу куралы биринчи тажрыйба болгондуктан жана кыргыз лексикологиясына байланыштуу көп маселелер али илимий жактан тереңирээк изилдениле электигине байланыштуу сиздерге тартууланган бул эмгекте бир кыйла мүчүлүштөрдүн болушу мүмкүн. Ошондуктан окуу куралында байкалган кемчиликтерди көрсөтүп, өз пикирлерин жана сунуштарын айтуучу жолдошторго авторлор чоң ыраазылыгын билдирмекчи

Коомдук башталышта
Редакциялаган
Филология илимдеринин кандидаты Э. Абдулдаев

КИРИШҮҮ

Кыргыз тили — кыргыз элинин улуттук тили, кыргыздын улуттук маданиятынын формасы. Ал чыгыш теги боюнча түрк тилдеринин системасына кирет да, алтай тили менен бирге чыгыш хун бутагынын кыргыз-кыпчак тобун түзөт[1].

Кыргыз элинин көпчүлүк массасы Кыргыз ССРинин территориясында жашайт. Мындан тышкары, Өзбекстандын, Тажикстандын, Казакстандын кээ бир райондорунда жана СССРдин территориясынан сырткары жактарда да кыргыздардын жашай тургандыгы белгилүү.

Тарыхта кыргыздар жөнүндөгү алгачкы кабар мындан эки миңдей жыл мурда эле белгилүү болгон. Буга караганда кыргыз эли бир топ байыркы элдерден болуп саналат. Ал эми кыргыз тили болсо, кыргыз элинин байланыш-катнаш куралы болуп ошол байыркы мезгилден бери жашап келе жаткандыгында эч шек жок. Өзүнүн бүткүл жашоо доорунда кыргыз тили тынымсыз өнүгүп, анын грамматикалык түзүлүшү, тыбыштык системасы жана лексикалык каражаттары өркүндөп, байып отурду.

Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийинки кыргыз элинин турмушундагы зор өзгөрүүлөр кыргыз тилинин коомдук функциясын аябай кеңитти. Кыргыз тили улуттук, мамлекеттик адабий тил болуп түзүлдү. Элибиз өз тилинде билим алып, өз тилинде ар кандай коомдук иштерди жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Кыргыз тилинде көп сандаган саясий, илимий эмгектер, адабий чыгармалар жазылып жатат. Толуп жаткан газета-жур-

---

[1] Н. А. Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, М, 1962, 296-бет.

налдар чыгарылат, азыр кыргыздар Маркстын, Энгельстин, Лениндин өлбөс-өчпөс гениалдуу чыгармаларын жана дүйнөлүк адабияттын бай казынасын түзгөн адабий мурастарды өз эне тилинде окушат.

Кыргыз тили жалаң гана адабий тил эмес, азырынча жоюлуп бүтө элек жергиликтүү кыргыз диалектилерин да кучагына алган кеңири түшүнүккө ээ. Жергиликтүү диалектилер же говорлор — бул белгилүү бир территорияда гана жашаган адамдардын коллективи үчүн пикир алышуу каражаты катары кызмат кылган жалпы элдик тилдин бир бөлүгү болуп эсептелет. Адабий тил элдик тилдин негизинде түзүлгөн. Бул жөнүндө М. Горький: «Тилдин эл тарабынан түзүлө тургандыгын эске сала кетүү керек. Тилдин адабий жана элдик тилге бөлүнүшү дегенибиз —«чийки» тил жана сөз устаттары тарабынан иштелип чыккан тил дегендикке жатат»[1] — деп көрсөтөт.

Кыргыз адабий тили — жаш адабий тил, ал элдик оозеки тилге таянып өсүүдө. Азыркы кыргыз адабий тилинин негизин бардык кыргыз диалектилери үчүн жалпы болгон фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык белгилер түзөт. Ошону менен бирге, Б. М. Юнусалиев көрсөткөндөй, «Кыргыз элинин тарыхында адабий тилдин түзүлүшүндө жана анын өнүгүшүндө түндүк диалект активдүүрөөк роль ойногонун байкайбыз. Бул көбүрөөк активдүүлүк эки чоң кырдаалга байланышкан: биринчиден, алгачкы республикалык басма сөз интеллигенттеринин басымдуу көпчүлүгү түндүк диалектинин өкүлдөрүнөн болушу, экинчиден, республиканын саясий-экономикалык борборунун түндүк Кыргызстанда орношу. Бул эки кырдаалдын пайда болушу өз иретинде дагы бир чоң тарыхый кырдаалга — Түндүк Кыргызстандын мурунураак Россияга кошулуп, маданий жана экономика жагынан анын прогрессивдүү таасирин эртерээк көрүп калгандыкка байланыштуу»[2].

Азыркы учурда кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн натыйжасында кыргыз тилиндеги диалектилик өзгөчөлүктөр жоюлууга бет алып, адабий тилдин нормасына биригип бара жатат.

Кыйла кылымдык тарыхы бар кыргыз эли өздөрүнүн

---

[1] М. Горький, Макалалар жана памфлеттер, 1951, 185-бет.
[2] Б. Юнусалиев. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө, «Советтик Кыргызстан», 1962, 5-январь.

өткөн турмушунда ар кандай жазуудан пайдаланышкан. Окумуштуулардын берген кабарына караганда V—VIII кылымдарда түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин бири катары кыргыздар да орхон-енисей жазуусу деп аталып жүргөн байыркы түрк жазмасынан пайдаланышкан. Мындай жазуулар Орхон-Енисей дарыяларынын жогорку агымдарында көр үстүнө коюлган эстелик таштардын беттерине жазылган. Кийин бул сыяктуу эстеликтер Кыргызстандын азыркы территориясынан (Талас өрөөнүнөн) да табылып келди.

Х кылымдан кийин түрк элдери байыркы уйгур жазуусун колдонушкан. Бул жазуудан да кыргыздар пайдаланган деген пикирлер бар[1].

Орто Азия элдерине ислам дининин таралышы менен алар араб жазуусун да кабыл алышкан.

Кыргыздардын өз эне тилинде пайда болгон тунгуч басма сөзү 1924-жылдын 7-ноябринен тартып араб тамгасы менен басылып чыга баштаган «Эркин тоо» газетасы болуп саналат. Араб тамгасын кыргыздар 1928-жылга чейин пайдаланып, андан кийин латын тамгасына өтөт. Латын тамгасы мурункуга караганда үйрөнүүгө, басууга бир кыйла оңой болгон. Ошондой болсо да, кыргыз тилине кирген орус сөздөрүн жазууда жана кыргыз окуучуларына орус тилин үйрөтүүдө латын алфавитинин жетишпеген жактары болгондуктан, 1940-жылдан баштап кыргыздар орус алфавитине көчөт.

Совет бийлигинин жылдарында кыргыз лексикасы илимге, техникага, маданиятка, социалисттик жаңы коомдук түзүлүшкө, чарбачылыктын, ар кандай кесипчиликтин түрлөрүнө ж. б. байланыштуу көп сандаган жаңы сөз каражаттары менен толукталып, тил байлыгыбыздын кенчи күн санап өркүндөп отурду. Кыргыз тилинин сөздүк составы жаңы кабыл алынган даяр сөз каражаттары аркылуу гана эмес, тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн жаңы түшүнүктөрдү билдирип, семантикалык өнүгүүгө учурашы аркылуу да байып келди. Бул сыяктуу актуалдуу маселелерди кеңири планда тереңдетип изилдөөнүн өтө чоң мааниси бар.

[1] Ч Лоукотка, Развитие письма, М, 1950, 137-бет Д Дыйканов, С. Кудайбергенов, Ю Яншансин, Кыргыз жазуусунун тарыхынан, Фрунзе, 1958, 25—26-беттер

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикология, анын объектиси жана милдеттери.

Биздин тилибиз тыбыштык тил болуп саналат. Демек, тилибиздеги сөздөр тыбыштардан турат. Бирок сөздү бир нече тыбыштын жөнүнчө эле комплекси деп кароого болбойт. Эмне үчүн *«алма»* дегенди сөз деп айтабыз да *«алра»* дегенди сөз деп атабайбыз? Сырткы көрүнүшү боюнча алганда бул экөө тең өз алдынча тыбыштык комплекс экендигинде талаш жок. Бирок *«алма»* — өз алдынча сөз, анткени мунун тийиштүү мааниси бар. Ал эми *«алра»* болсо тыбыштык комплекс экендигине карабастан сөз боло албайт, анткени мында эч кандай маани жок. Демек, кандайдыр бир тыбыштык комплексти эле сөз дей берүүгө болбойт, ал белгилүү бир маани менен байланышы болгон учурда гана сөз боло алат. Эч кандай маани менен байланышы болбогон курулай тыбыштык айкалыш сөз болуу касиетине ээ эмес.

Ошентип, *сөз* дегенибиз белгилүү мааниге ээ болуп, речь тизмегинде өзүнчө бир бүтүн катары колдонулуп, көбүнчө бир нече тыбыштын комплексинен турган тилдин эң маанилүү бирдиги болуп саналат.

Тилибиздеги кээ бир сөздөр (мисалы: *уу, ээ*) жалгыз тыбыштан да турат. Бирок мындай сөздөр эң эле аз. Негизинен сөздөр бир нече (эки же андан көп) тыбыштардан курулат. Эгер сөз тыбыштардан турбаган болсо, анда аны биреөгө айтууга, айтылган сөздү экинчи тарап угуп кабыл алууга же сөздү тамгалар аркылуу жазууга, басмага түшүрүүгө мүмкүн болбос эле. Ошентип, тыбыштар сөздүн материалдык формасы болуп саналат. Ал эми маани болсо сөздүн ички маңызын, мазмунун түзөт. Сөз маани аркылуу гана адамга түшүнүктүү боло алат. Маани аркылуу гана биз *тоо, таш, киши, жаратылыш, акыл-*

мандык ж. б. сыяктуу сөздөрдүн эмнени билдирип жатканын түшүнө алабыз.

Сөз — тилдин негизги элементи. Сөздөр аркылуу ар кандай сөз тизмектерин, сүйлөмдөрдү түзүүгө болот. Сүйлөм аркылуу адамдар бири-бирине ой-пикирин айтып, байланыш-катыш жасашат. Ал эми пикир алышуу, бири-биринин оюн түшүнүү коом үчүн эң зарыл. Мына ошол зарылдыктан улам гана адам баласынын тили пайда болгон.

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, с ө з д ү к с о с т а в д ы ж е л е к с и к а н ы түзөт («лексика» деген термин грекче «сөздүк» дегенди билдирет).

Кыйла кылымдык өнүгүүнүн продуктусу болгон тилибиздин сөздүк составы татаал, бай жана ар түркүн. Ал илимий жактан тил илиминин л е к с и к о л о г и я бөлүмүндө изилденет. Лексикологиянын милдети тилдин сөздүк составын система катары үйрөнүү болуп эсептелет. Мына ошол милдетине жараша ал өз ичине төмөнкүдөй маселелерди камтыйт.

Сөздөрдүн маанилери жана ал маанилердин өзгөрүү себептерин изилдей турган лексикологиянын негизги бөлүмдөрүнүн бири — с е м а с и о л о г и я. Семасиология лексикологиянын жөнөкөй гана бөлүмү болбостон, эң маанилүү бөлүмү болуп эсептелет, анткени сөздүн мааниси, образдуу айтканда, сөздүн «жаны» болот. Ал сөздүн мааниси жана анын типтери, сөздүн көп маанилүүлүгү, анын пайда болуу жолдору, омоним, синоним, антоним ж. б. маселелерди изилдейт.

Тилдин лексикалык составынын түзүлүшүн, башкача айтканда, тилдеги сөздөрдүн чыгыш тегин үйрөнүү да лексикологиянын милдетине кирет.

Лексикология тилдеги эскирген жана жаңы лексиканы, алардын жаңыдан пайда болуу жана сөздүк составдан чыгып калуу себептерин да текшерет.

Лексикологиянын милдетине жалпы элдик лексиканы жана колдонулуш сферасы боюнча чектелген диалектилик жана профессионалдык лексиканы үйрөнүү да кирет. Тилдеги сөздөрдүн стилистикалык жактан колдонулушу да бирдей эмес, ар түркүн. Маселенин бул жагын текшерүүнү да лексикология өз ичине алат.

Лексикологиянын өзгөчө бөлүмү болуп ф р а з е о л о г и я эсептелет. Мында тилдеги туруктуу сөз айкалыштары жөнүндөгү маселе каралат.

Совет доорундагы кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүн изилдеп үйрөнүү да кыргыз лексикологиясынын негизги милдеттеринин бири болуп эсептелет.

Лексикологияга тыгыз байланышы болгон дагы бир бөлүм — лексикография (тил илиминин сөздүк түзүү иштерин үйрөтүүчү, изилдөөчү бөлүмү).

СЕМАСИОЛОГИЯ

Сөздүн мааниси жана анын типтери.

Сөз тыбыштык комплекс менен маанинин ажыралгыс бирдигинен турат деп жогоруда айтылып өттү. Тыбыштык комплекс сөздүн сырткы формасы болсо, маани анын ички мазмунун түзөт.

Сөздүн угулушу менен чындыктагы белгилүү көрүнүштүн ортосундагы байланыш, катыш сөздүн мааниси болот.

Тилдеги бардык сөздөрдүн маанилери бирдей даражада эмес. Көпчүлүк сөздөр чындыктагы көрүнүштөрдүн аттарын билдирген лексикалык маанилүү сөздөр болот. Алар нерселердин атын туюнтат. Мисалы: *стол, китеп, карандаш, тоо, таш* ж. б. Ал эми *чуркоо, иштөө, жаз, оку, ал, бер, көр, тарт* ж. б. сөздөр ал-абалды, кыймыл-аракет процессин көрсөтөт. Сын-сыпатты, белгини *жаман, жакшы, узун, кыска, ачуу, таттуу* ж. б. сыяктуу сөздөр, сан-өлчөмдү, иретти, эсепти *жарым, чейрек,беш, алтынчы* ж. б. сөздөр билдирет.

Тилдин лексикалык составында маани берүүчү сөздөр гана эмес, чындыктагы көрүнүштөрдүн атын атабастан, сөздөрдүн ортосундагы байланышты, мамилени, катнашты билдирүүчү кызматчы сөздөр да болот. Мисалы: *жана, менен, чейин, го, гана, балким, өңдөнөт.* ж. б.

Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө өзүнчө айтууга болот. Булар нерселердин аттарын да атабайт жана сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык байланышты да көрсөтпөйт. Алар табигаттагы үндү же элести туурайт, же адамдагы ички сезимди көрсөтөт.

Лексикалык маанилүү сөздөрдүн берген маанилери да бир кылка эмес. Мисален, *кой, жыгач, таш, үй, киши, баш, кол* деген сөздөр заттык конкреттүү маанини билдирет, башкача айтканда, сезүү органдары аркылуу кабыл

алууга мүмкүн болгон түшүнүктү атайт. Мындай сөздөр **конкреттүү маанидеги сөздөр** деп аталат. *Ой, кыял, санаа, тилек, жашчылык, жамандык, балалык, достук, поэзия* деген сыяктуу сөздөр адамдын акылында жалпыланган абстрактуу түшүнүктү билдирет. Демек, булар **абстрактуу маанидеги сөздөргө** жатат. Бардык эле сөз жалпыланган түшүнүктү туюнтат. Сөздүн мына ушундай өзгөчөлүгүн В. И. Ленин: «Всякое слово (речь) уже обобщает» — деп көрсөткөн. Маселен, *үй* деген сөз конкреттүү бир эле үйдү түшүндүрбөстөн, жалпы эле үй жөнүндөгү түшүнүктү билдирет. Ал эми үй эски же жаңы, чоң же кичине, кирпичтен же жыгачтан салынган, бир же бир нече кабат ж. б. түрдө болушу мүмкүн. Үйдүн эң эле көп түрдө болушу закондуу нерсе, бирок анын бардыгы жалпыланып, бир гана сөз менен айтылат да, ал аркылуу биздин көз алдыбызга үй жөнүндө белгилүү бир түшүнүк пайда болот.

Сөздөр түз жана өтмө мааниде колдонулат. Сөздүн **түз мааниси** деп сөздөрдүн объективдүү чындыктагы кубулуштарга тике багытталган жана аларды билдирүү үчүн колдонулган лексикалык маанисин айтабыз. Ал эми сөздүн алгачкы түз маанисинен башка дагы өз алдынча кошумча пайда болгон маанилери сөздүн **өтмө мааниси** болот. Маселен, *азуулуу* деген сөз түз маанисинде «азуусу бар» деген мааниде колдонулса, «*Азуулууга* бар заман, *азуусузга* тар заман» (Токт.) дегенде «бийлиги, байлыгы бар, зулум адам» деген өтмө мааниде колдонулду. Эр *азыгы*—элден, бөрү *азыгы*—жолдон» дегенде азык түз мааниде. «Окуу — билим *азыгы*, билим—ырыс *азыгы*» (макал) дегенде өтмө мааниде колдонулду.

Сөздөр жекече колдонулбастан, грамматиканын карамагына түшүп, сөз тизмегинде колдонулат. Бул учурда сөздүн лексикалык маанисинин үстүнө сөздөрдүн ортосундагы катнаштарды көрсөткөн **грамматикалык маанилер** да кошулат. Мисалы: *малчынын уулу* деген сөз тизмегинде *малчы, уул* деген сөздөрдүн жеке лексикалык маанилеринен башка уулдун малчыга таандык экендигин көрсөткөн грамматикалык маанилер да кошулду.

Сөздүн лексикалык мааниси менен грамматикалык маанилери өз ара тыгыз байланыштуу болот. Лексикалык маанисине карата сөздөр белгилүү грамматикалык мааниге ээ болот.

Сөздүн көп маанилүүлүгү жана анын пайда болуу жолдору.

Сөздүн көп маанилүүлүгү дегенибиз бир эле сөздүн бир нече мааниге ээ болуу жөндөмдүүлүгү, башкача айтканда, сөз катары аракеттенген бир эле тыбыштык комплекстин бир нече түшүнүк үчүн материалдык оболочка болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Маселен, *баш* деген бир эле сөз төмөндөгүдөй маанилерди билдирет: 1) «адамдын, жаныбарлардын башы (орган)», 2) «эгиндин башы», 3) ист. «начальник, башчы» (*жуз башы, кербен башы* ж. б.), 4) «бир нерсенин жогорку бөлүгү, чокусу» (*тоонун башы, теректин башы*), 5) «бир нерсенин башталышы (*суунун башы, иштин башы, айдын башы*), 6) «бир нерсенин учу» (*үч колунун башы менен туурал-ган эттен бир алды*), 7) «адам, жан» (адамдарды саноодо — *биз беш баш элек*), 8) «даана» (кээ бир нерселерди саноодо — *бир баш пияз*) ж. б.

Тилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү көп маанилүү болушат. Сөздүн көп маанилүүлүгү—тилдин ажырагыс касиеттеринин бири. Мына ушул касиет гана тилдеги жаңы сапаттын эволюциялык түрдө акырындык менен өнүгүшүн, эски сапаттын андан да акырындык менен сүрүлүп чыгарылышын жана, ошонун натыйжасында, тилдин адамдар ортосундагы катнаш каражаты катары узакка жашашын жана үзгүлтүксүз аракеттенүүсүн камсыз кылат. Эгерде жаңыдан пайда болгон ар бир түшүнүк өзүнчө, айрым-айрым тыбыштык комплексти талап кыла турган болсо, анда тилдин сөздүк составы ал тилде сүйлөгөн коллективдин мүчөлөрү үчүн өздөштүрүүгө күч жеткис зор өлчөмдө болор эле жана тилдеги абдан тез өсүү, сөзсүз, коомдук турмушта пикир алышууга кыйынчылык туудурмак[1].

Сөздөрдүн семантикалык өнүгүү процесси адамдын ойлоосунан келип чыккан түшүнүктү сөз аркылуу туюнтуунун негизги амалдарынын бири болуп эсептелет.

«Адам түшүнүгү кыймылсыз эмес, кайра дайыма кыймылда болуп турат, бири-бирине өтүп, бири-бирине куюлуп турат. Мунсуз ал жандуу турмушту чагылтып

---

[1] Т. А. Дегтерова, Формы проявления семасиологических законов, В кн.: «Законы семантического развития в языке», М., 1961, 3—4-беттер.

көрсөтө албас эле»[1]. Адамдын ойлоосунан пайда болгон ар бир түшүнүк тилде жалаң гана жаңыдан жасалган фонетикалык сөз менен туюнтулбастан, сөздүн жаңы маанилери аркылуу да туюнтулат. Тилдин байлыгы анын сөздүк составында болгон сөздөрдүн санына гана эмес, ал сөздөрдүн берген маанилерине да жараша болот. Бул тууралу академик Л. В. Щербанын «Сөздөр бир нече мааниге ээ болот деп ойлоо туура эмес, бул, чынын айтканда, формалдуу жана ал турсун тек гана типографиялык көз караш. Чындыгында белгилүү фонетикалык сөз канча мааниге ээ болсо, ошончо сөз бар»[2]—деп айтканын эске алсак орундуу болот.

Жаңы мааниге ээ болгон сөздөр ошол сөздүн мурдагы маанилерин да кошо сактоо менен, сөздөгү көп маанилүүлүктү пайда кылат. Жаңы пайда болгон маани менен бирге мурдагы маанилердин катар жашашы сөздүн негизги маанисинин туруктуулугуна жараша болот. Сөздүн маанисинин туруктуулугу өз кезегинде туюнткан түшүнүгүнүн туруктуулугу менен шартталат[3].

Тилде мурунтан жашап келе жаткан сөздүн жаңы мааниге өтүшү ошол сөз аркылуу туюнтулган эски түшүнүктүн жаңы пайда болгон түшүнүк менен окшоштук, жакындык ассоциациясынын жана ордун басуучулук байланыштын негизинде келип чыгат. Булардын ар бирине жекече токтололук.

1. Метафоралык ык боюнча. Жаңы пайда болгон тигил же бул түшүнүк ошол түшүнүк менен кандайдыр бир белгиси (формасы, өңү-түсү, же башка бир сапаты, кыймыл-аракетинин мүнөзү) боюнча окшош эски түшүнүктү атаган сөз аркылуу туюнтулат. Бул жаңы маанинин метафоралык ык боюнча пайда болушу деп аталат. «Сөздүн лексикалык мааниси,— деп жазат бул жөнүндө проф. Е. М. Галкина-Федорук,— көп учурда нерсе менен ошол нерсенин кандайдыр бир маанилүү өзгөчөлүгү аркылуу байланышат. Нерселер өз ара бири-бирине окшош болгондуктан, нерсени атоо үчүн көп убакта мурда эле

---

[1] В. И. Ленин, Философиялык дептерлер, Чыг., т. 38, кыргызча биринчи басылышы, Кыргызмамбас, Фрунзе, 1961, 281-бет.

[2] В. Л. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, Известия отделения литературы и языка АН СССР, 1940, № 3, 107-бет.

[3] Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, Фрунзе, 1959, 112-бет.

болгон сөз колдонулат»[1]. Мисалы, *борбор* делип мурун ордо оюнунда айлананын ортосундагы «хан» коюлган жер атала турган. Кийин окшоштук байланыштын негизинде *борбор* делип, мамлекеттин административдик мекемелери жайланышкан башкы шаары аталды. «Ырас, бул улуу жеңиштин урматына совет элинин *борбору* — Москвадан атылган салют эле» (К. Б. Көл боюнда).

«Араладым мен барып,
Москва шаар *борборду»* (Тог. М).

Область, район, селолук совет сыяктуу жергиликтүү административдик бөлүнүштөрдүн башкаруу мекемелери жайланышкан эл жашоочу пункттарда борбор деп аталат. «Райондун *борбору* болуп турган чоң поселканын чок ортосундагы аянтта эл кумурскадай жайнайт» (Т. С. Биздин замандын кишилери).

Ар кандай маанилүү пункттар да *борбор* деп аталат. «Ленинград — ири өнөр жайлуу маданий *борбор.* «Бассейндин *борбору*— Ысык-Көлдүн өзү деңиз деңгээлинен 1623 метр бийиктикте турат...» (Кыргызстандын географиясы) .

Мүчө деген сөз мурда дене бөлүктөрүнүн маанисинде колдонулган. Азыр тирүү организмдин дене бөлүктөрүнүн маанисинде колдонулуу менен бирге, бул сөз «коомдун, уюмдун жана башкалардын мүчөсү» деген мааниде да колдонулат. «Ошентип, мен өкмөтүбүздүн *мүчөсү,* алдыңкы адамдардын биримин» (К. Б. Аткарылган ант). «Мен болбосом да мендей бир партиянын *мүчөсү* же комсомол уюмунун секретары жардамдашат» (Ш. Б. Кычан). «Комсомолдун он *мүчөсү* бар» (К. Б. Көл боюнда).

«*Мүчөлөрү* колхоздун,
Кезек менен барышты». (Ы. Ш. Кемин капчыгайы)

Ошондой эле *мүчө* деген сөз окшоштук ассоциациянын негизинде термин катары грамматикада, математикада да колдонулат. Мисалы: *«Сөз мүчөсү»* «Сүйлөм мүчөсү» (грамматикалык термин катарында). «Албетте, көп мүчөнүн мүчөлөрү терс болууга да мүмкүн» (А. П. Киселев. Алгебра, 2-бөлүк, 1960, 4-бет).

Уюл мурдагы маанилери боюнча адамдын төбөсүндөгү же жылкынын маңдайындагы уюлду, ошондой эле жыгач-

[1] Е. М. Галкина-Федорук, Значение слова и понятие, «Вестник Московского университета», 1961, № 1, 77-бет.

тагы уюлду билгизген. Кийин адамдын төбөсүндөгү уюлду жер шарынын полюстарына окшоштуруунун натыйжасында уюл деген сөз жаңы мааниге ээ болду. Мисалы: *Түндүк уюл.*

Тирүү организмдердин, өсүмдүктөрдүн муундарына окшоштуруп, кыргыз тилинде өз эне тилинин грамматикасынын түзүлүшү менен сөздөгү айрым ыргактар да *муун* деп аталды. «Сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо *муун* болот» (Д. Исаев, К. Токоев, Кыргыз тилинин окуу китеби).

Ушундай эле окшоштук ассоциациянын негизинде *уңгу* деген сөз да грамматикалык термин катары алынган. Уңгу мурда кетмендин, же найзанын, же башка куралдардын сапка саптала турган бөлүгүнө карата гана колдонула турган. Мисалы:

«Алтын жаак ай балта,
Уңгусу алтын сай болот» («Манастан»).

Куралдын бул негизги бөлүгүнүн аты сөздүн түпкү бөлүгүнө да берилген. Мисалы: Сөздүн айрым бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон түпкү бөлүгү *уңгу* деп аталат». (Д. Исаев, К. Токоев, Кыргыз тилинин окуу китеби).

Жаа деп аталган атуу куралынын сырткы окшоштугуна карап, математикада хорда менен тартылган айлананын кесиндиси да *жаа* деген термин менен аталат.

Кайсы бир кыймыл-аракет процесси мүнөзү боюнча башка бир кыймыл-аракеттин процессине окшош болуусу ыктымал. Мына ошол окшоштуктун натыйжасында тилдеги бир кыймыл-аракетти туюнткан эски тыбыштык форма экинчи бир кыймыл-аракетти туюнтуу үчүн да колдонулат. Мисалы: революциядан кийинки мезгилде *бас* деген этиштин «китеп басуу», *котор* деген этиштин «китеп которуу», *тер* деген этиштин «арип терүү», *өндүр* деген этиштин «продукция өндүрүү», *чыгар* деген этиштин «китеп, макала чыгаруу», *аткар* деген этиштин «музыкалык чыгарманы же ролду аткаруу» жана *жарыш, мелдеш* деген сөздөрдүн «эмгекте жарышуу, мелдешүү» деген маанилери окшоштук ассоциациясынын негизинде келип чыккандыгы белгилүү.

2. Метонимиялык ык боюнча. Тилде мурдатан белгилүү болгон аттар жаңы нерселерге окшоштук ассоциациянын негизинде гана өтпөстөн, нерселердин өз ара жакындык (мейкиндик, мезгил боюнча, логикалык жакындык же

Омонимдер.

Бир тилдин ичиндеги тыбыштык составы жактан окшош, бирок мааниси боюнча ар башка сөздөр **омонимдер** деп аталат. Мисалы:

от I: *от* күйдү; *от* II: жер *от* экен.

аз I: *аз* да болсо, көптөй көр; *аз* II: өңдөн *аз*.

сан I: жоон *сан, сан* эт; *сан* II: жуп *сан*, так *сан*.

жар I: өмүрлүк *жар; жар* II: бир жагы жалама *жар*, экинчи жагы күркүрөгөн чоң суу; *жар* III: элине *жар* салдырган; *жар* IV: отун *жар* ж. б.

Омонимдер тыбыштык жактан бирдей болуп, маанилери боюнча айырмалануу менен, полисемияга (көп маанилүү сөзгө) окшоп кетет. Бирок полисемияда маанилердин айырмасы бир сөздүн ичинде болот да, ал маанилер өз ара бир өзөккө биригишет. Ал эми омонимдер болсо, тыбыштык жактан бирдей болгон ар башка сөздөр. Ошону менен бирге омонимдер маанилери боюнча жана чыгыш теги боюнча эч байланышы жок сөздөрдүн тыбыштык жактан кокусунан дал келип калышынан да жана полисемиянын бузулушунун натыйжасында да келип чыгат.

Омонимдердин пайда болуу себептери, жолдору ар түрдүү. Кыргыз тилинде омонимдер негизинен төмөнкү жолдор менен пайда болот:

1. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөр менен кыргыздын төл сөзүнүн же башка тилден кирип, кыргыз лексикасында мурунтан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн тыбыштык жактан окшошуп калышынан омонимдер пайда болот[1]. Мисалы: *аба* I: таза *аба, аба* ырайы (араб. *һäва*), *аба* II: «улуу эркек бир тууган» (кырг.).

айран I: *айран* калуу (араб. *һейран*); *айран* II: *айран* ичкен кутулду, челек жалаган тутулду (кырг).

айт I: «диндик майрам» (араб. *эйд*); *айт* II: «сүйлө» деген мааниде (кырг.).

бал I: *бал* аарысы (кырг.); *бал* II: *бал* ач, *бал* китеп (араб. *фал*); *бал* III: «бийлөө менен боло турган зоок кече» (орус.).

кез I: кез менен өлчөө (иран. *гәз*); *кез* II: «момент, убакыт» маанисинде (кырг.); *кез* III: дүйнөнү кез (кырг.).

---

[1] Бул тууралу караңыз: Р. Бекжанова, Башка тилдерден *кирген сөздөрдүн таасири менен кыргыз тилинде пайда болгон омонимдер.* «Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери» деген китепте, Фрунзе, 1965.

кеп I: «сөз, сүйлөшүү» маанисинде (иран. *гäп); кеп* II: («форма, маска» маанисинде); *кеп* куйгандай келише калды (кырг.).

май I: *май* айы (орус); *май* II: эт *май* экен (кырг.).

шар I: шар учурду (орус.); *шар* II: *суу шар* агат кырг.).

баян I: баян *кылуу* (араб. *байан*); *баян* II: *баян* тартуу (орус.)

март I: *март* айы (орус.); *март* II: *март* киши (иран. мард).

2. Фонетикалык деформациянын натыйжасында, башкача айтканда, мурда тыбыштык көрүнүшү ар башка болгон сөздөр фонетикалык жактан өзгөрүүнүн негизинде омонимдерге айланат.

Мисалы:

буу I «суунун буусу»: өзб., аз., уйг. *буг,* ног, *був,* башк. *быу;*

буу II «каптын оозун *буу»:* аз., туркм., уйг. *бог,* хак. *поғ.*

жаа I «атуу куралы»: каз. *жайа,* тат. *жая,* башк. *йайа,* өзб. *ёй.*

жаа II «*Жаа, жаа,* жамгырым»: каз, *жав,* уйг., аз. *йаг,* өзб. *ёг.*

бий I «судья»: тув, хак. *пäг,* түрк, *бäг.* уйг. *бäк.*

бий II «танец».

аяк I «бут»: тув., орх-енис. *адак,* хак, шор. *азак,* ак. *атаң,* монг. *адаг;*

аяк II «идиш».

3. Полисемиянын өнүгүшүнүн түпкү натыйжасынан, башкача айтканда, көп маанилүү сөздөрдүн айрым маанилеринин бири-биринен алыстап, өз ара байланышы үзүлүп калган түшүнүктөрдү берип калышынан же конверсия процессинин натыйжасында өзүнүн морфологиялык составын өзгөртпөстөн туруп эле, башка сөз түркүмүнө өтүү менен да омонимдер пайда болот. Алсак, төмөнкү омонимдик катарлар мурунку жалпы маанилердин ажырап кетишинен пайда болгон:

Көк I (түс маанисинде—сын тооч): *көк* асман; *көк* II керегe көктөөчү *көк*—зат атооч; *көк* III (мүнөз—зат атооч): *көк* адам, *кош* I (сын атооч) кош ооз, *кош* колдо; *кош* II (этиш): атты арабага *кош; кош* III («соко же буруусун» маанисинде зат атооч):

Жалгыз өгүз кош болбойт; *кош* IV (этиш): бирге экини *кош; кош* V (этиш): кошок *кош.*

ач I (сын атооч): кардым *ач, ач* карышкыр; *ач* II (этиш): курсак *ачты.*

бут I (ат атооч): *бут* бойдон, *бут* жана толук бойдон; *бут* II (этиш): эртерээк *бүт.*

көч I(зат атооч): *көч* байсалдуу болсун, конуш жайлуу болсун!; *көч* II (этиш): бул жерден *көч,* класстан *көч.*

той I (зат атооч): балага берген *той; той* II: тамакка *той.*

Кээ бир учурда мындай көп маанилүүлүктүн бузулушунан чыккан омонимдерди полисемиядан так ажыратуу кыйынчылыкты туудурат. Бул тууралуу проф. Л. А. Булаховский: «Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү менен омонимдигинин ортосунда абсолюттуу чек жок, себеби өзүнүн чыгыш теги боюнча (этимологиялык жактан) көп маанилүү сөздөр убакыттын өтүшү менен, мурунку маанилердин байланышы сүйлөөчүлөрдүн эсинен чыгып, чындыгында биз үчүн омонимдерге айланып кетиши мүмкүн»[1]— деп көрсөтөт.

4. Морфологиялык каражаттар да омонимдердин пайда болушунда чоң мааниге ээ. Атап айтканда, уңгу түрүндө турганда бири-биринен айырмаланган сөздөрдөн сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы маанидеги сөз жасалганда, тышкы формалары жагынан окшошуп, омоним сөздөр чыгып калат. Маселен, *ач* жана *ачы* деген эки башка уңгудан сөз жасоочу-*ын* аффиксинин жалгануусу менен *ачын* I «жуурканын *ачынды»* жана *ачын* II «жаны *ачынды»* деген омоним сөздөр пайда болду. Ошондой эле, *кары* жана *карга* деген сөздөрдүн биринчисине-*ган,* экинчисине-*ын* аффикстерин жалгоо менен карган I (*«карган* киши») жана *карган* II («ууру тойгончо жеп, өлгөнчө *карганат»)* деген омонимдердин жаралгандыгын көрөбүз.

Мындан башка бир эле уңгунун ар түрдүү семантикалык маанилеринен бири-бирине көз каранды болбой, өз алдынча өнүккөн туунду сөздөрдөн да омонимдер түзүлүшү мүмкүн. Мисалы: басма I («оймо-чийменин бир түрү», «кездеменин бетине салынган түр»): багалегин кайырган,

---

[1] Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, Учпедгиз, М., 1953, 48-бет.

басма кылып сайдырган; *басма* чыт; *басма* II «тамак оорунун аты»; *басма* III: көркөм адабият *басмасы,* мамлекеттик *басма* ж. б. Мында бул омоним сөздөр көп маанилүүлүктүн натыйжасында эмес, *бас* деген бир уңгудан ар бирөө өз алдынча пайда болгон.

Омонимдерди пайда кылуучу мындан башка себептер, жолдор да болушу мүмкүн. Биз жогоруда негизгилерине гана токтолдук.

Кыргыз тилиндеги омоним болгон сөздөр морфологиялык составы жагынан да, сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү боюнча да бирдей эмес. Жалпысынан омоним сөздөрдү төмөнкүдөй айрым белгилерине карата бир нече топторго бөлүп көрсөтүүнү ылайык көрөбүз.

I. Морфологиялык составы боюнча омонимдер т у б а с а жана т у у н д у болуп бөлүнөт.

1) Тубаса омонимдер. Буга уңгу жана мүчөгө ажыратууга мүмкүн болбогон омонимдер кирет. Мисалы:

аз I: *аз* болсо да, саз болсун;
аз II: өңдөн *аз;*
без I: эттин *бези;*
без II бекерчиден *безе* кач (макал);
үй I: балалуу *үй* базар, баласыз *үй* мазар (макал);
үй II: чөп *үй* ж. б.

2) Туунду омонимдер. Мындай омонимдерди составдык бөлүктөргө бөлүүгө болот. Мисалы:

жарык I *(жарык):* жердин *жарыгынан* чыга калгандай;
жарык II *(жары+к):* бир үйдүн *жарыгы* бир үйгө түшпөйт (макал);
курак I *(кура+к): курак* жууркан; кырк *курак;*
курак II *(кур+ак):* алтымыш менен жетимиш — абышканын *курагы...*

II. Өз ара бири-бирине омоним болгон сөздөр сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү боюнча да ар түрдүү. Кээ бир омоним болгон сөздөр бир грамматикалык категорияга (бир сөз түркүмүнө) тиешелүү болуп, лексикалык жагынан гана айырмаланса, экинчи бир омонимдик катардагы сөздөр ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болот жана ар башка лексикалык маанини билдирет. Ал эми омонимдердин үчүнчү бир катары экиден ашык сөздөрдөн туруп, анда жогорудагы белгилер аралашып келет. Мына ушуга карата кыргыз тилиндеги омонимдер л е к с и к а л ы к омонимдер, л е к с и к о-г р а м м а т и к а л ы к омо-

нимдер жана а р а л а ш омонимдер деп, үч типке бөлүнөт.

Буга төмөнкүдөй мисалдар далил болот:

1) Бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болгон омонимдик катарлар:

конок I (зат атооч): мурунку *конок* кийинки конокту сүйбөйт (макал);

конок II (зат атооч): «дан эгиндиң бир түрү»;

сыр I (зат атооч): дарбазасын жашыл *сыр* менен сырдаган;

сыр II (зат атооч): көңүлдөгү сырды өзү билет (макал);

сыр III (зат атооч): «сүт продуктысынын бир түрү».

2) Эки башка сөз түркүмүнөн турган омонимдик катарлар:

кара I (этиш): Жигит айтты: «тике *кара көзүмө*,
Ишенбеймин, ишенбеймин сөзүңө»
(Т. Ү. Эне жүрөгү);

кара II (сын атоочу): Үйгө кирди, алды *кара* шамшарды, Сөзгө келбей, эне кардын аңтарды.
(Т. Ү. *Эне жүрөгү*);

кой I (зат атооч: «Сен *кой* жая турган жер чек арага өтө жакын» (К. Ж. Хан-Теңирлик чабан).

кой II (этиш): китепти столдун үстүнө *кой;*

ал I (ат атооч): «Ал олуялар бар экендигине ишенчү эмес» (М. Б. Элеттик жигит);

ал II (этиш): «Бир сом берсем уят, үч сом *ал* дейин» (М. Б. Элеттик жигит);

тоң I (зат атооч): жерге *тоң* түштү;

тоң II (этиш): суу *тоңду;*

той I (зат атооч): Кечээ колхоздук клубда комсомолдук *той* өттү. Көп менен көргөн — *той* (макал);

той II (этиш): Тамакка жакшылап *той* да, кызматыңа жөнө.

3) Ар башка (экиден көп) сөз түркүмүнөн турган омонимдик катарлар:

ой I (зат атооч): *ой*—сөздүн сандыгы (макал);

ой II (зат атооч): *ой,* топ бүт ак карга чулганган;

ой III (сырдык сөз): *ой,* сен кайдан чыга калдың?

ой IV (этиш): кашык *ой,* шырдак *ой.*

жак I (зат атооч: ал *жак* абдан корунучтуу эле;

жак II (этиш): мешке от *жак;*

жак III (этиш): бир көргөндө эле, көңүлүмө *жагып* калды.

бак I (зат атооч): алмалуу колхоз *багында;*

бак II (зат атооч): майданда жүргөн жеринде, *бак* консун сенин башыңа (фольклор);

бак III (этиш): Эсиң кетсе, эчки *бак* (Токт.).

III. Омоним болгон сөздөр өз ара бири-бири менен айтылышы боюнча да, жазылышы боюнча да толук окшош болушат. Мындай омонимдер **толук омонимдер** деп аталат. Мисалы:

ат I: «ысым»; *ат* II: «жылкы»; *ат* III: мылтык *ат;*

кет I: үйдөн *кет; кет* II: «сындырып ал» деген маанидe;

аш I: «тамак»; *аш* II: жарыштан *аш.*

сан I: «эсеп»; *сан* II: «адамдын же айбандын мүчөсү» ж. б.

Келтирилген мисалдардагы омоним сөздөрдүн айтылышы да, жазылышы да бирдей. Кыргыз тили мындай толук омонимдерге, айрыкча бир муундуу толук омонимдерге өтө бай.

Кээ бир омоним сөздөр өз ара толук окшошпостон, же жазылышы же айтылышы боюнча гана бирдей болот да, **толук эмес омонимдердин** тобун түзөт.

Жазылышы бирдей, бирок айтылышы жактан айырмаланган толук эмес омонимдер **омографтар** деп аталат.

Мисалы:

карта I: жылкынын *картасы; карта* II: географиялык *карта.*

бак I: жемиш *багы; бак* II: «суюктук куюучу темир идиш».

ток I: курсак *ток; ток* II: электр тогу.

курсант I: «ыраазы болуу»; *курсант* II: «курста окуган адам»,

кулак I: «угуу органы»; *кулак* II: «жалданма эмгекти эзүүчү бай дыйкан».

Бул мисалдардагы омонимдер окшош жазылган менен, айтылышы жактан бирдей эмес.

Айтылышы бирдей, бирок жазылышында айырмачылык болгон толук эмес омонимдер **омофондор** деп аталат. Мисалы:

карындаш—«эркек адамдын кичүү кыз бир тууганы»; *карандаш*—«калем» маанисинде (сүйлөө речинде бул экөө тең эле карындаш болуп айтылат); *сулуу: сулуу* кыз; *сулу* «дан өсүмдүгүнүн бир түрү» (оозеки речте экөө тең

эле сулуу түрүндө айтылат); *гүл* — «өсүмдүк» (кызыл *гүл); күл* — «күйгөн нерсенин калдыгы» (айтылганда *күл* көбүнчө *гүл* болуп угулат).

Кыргыз тилинде толук эмес омонимдер сейрек, ал эми омофондор болсо андан да сейрек учурайт.

Синонимдер.

Тыбыштык составы жактан айырмаланып, бирок мааниси боюнча окшош же бири-бирине өтө жакын сөздөр синонимдер деп аталат. Речтин көркөмдүүлүгүн, экспрессивдүүлүгүн түзүүдөгү негизги каражаттардын бири синонимдер болуп саналат.

Кыргыз лексикасы синонимдерге өтө бай. Ал төмөндөгүдөй белгилер менен мүнөздөлөт.

Синоним сөздөрдүн биринчи мүнөздүү белгиси болуп, жалпысынан бир гана түшүнүктү билдириши эсептелет. Формасына, тыбыштык өзгөчөлүгүнө карабастан, алар маани жагынан бири-бирине жакын болот. Мисалы: *адам-киши, асман- көк, эл-калк-журт-калайык, акыл-эс, арга-айла-амал* ж. б.

Синонимдердин маанилештиги алардын бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушуна алып келет. Синонимдеш сөздөр эки башка сөз түркүмдөрүнөн кезикпейт. Мисалы, зат атоочтордон: *кептер-көгүчкөн, кант-шекер, шаар-калаа, аспап-курал-жарак-шайман, эл-калк-журт-калайык, эр-баатыр;* сын атоочтордон: *кооз-сулуу-көркөм, көйрөң-мактанчаак-жел өпкө;* этиш сөздөрдөн: *айт-де-сүйлө, адаш-жаңыл, сама-дегде-эңсе, кубан-сүйүн;* тактоочтордон: *илгери-мурун, башка-бөлөк, айрыкча-башкача-бөтөнчө-өзгөчө-бөлөкчө, бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-заматта,* жандоочтордон: *сыяктуу-шекилдүү, чейин-дейре тууралу-жөнүндө* ж. б.

Бирок синоним сөздөр бири-бирине маанилеш болгону менен, ар биринин өзүнө тиешелүү кошумча мааниси болот. Ошондуктан аларды дайыма эле биринин ордуна экинчисин абсолюттук түрдө колдоно берүүгө болбойт. Мисалы, *кооз, көркөм, сулуу* деген сын атооч сөздөр мааниси жагынан бири-бирине жакын. Бирок *сулуу* деген сөз кишиге тиешелүү болуп, *сулуу кыз, сулуу келин, сулуу жигит* деп колдонулса, *кооз, көркөм* деген сын атоочтор башка заттарга, көбүнчө жансыз заттарга, аныктооч болуп түшөт да, өздөрү тиешелүү сөздөр менен бирге гана

көркөм адабият, кооз шаар болуп айтылат. Башка дагы мисалдар келтирели: *адам, киши деген* сөздөр бири-биринен мааниси жактан эч айырмаланбаган сыяктанат, бирок тилде *адамзат, адам баласы* деп колдонулат, бирок *киши зат, киши баласы* болуп айтылбайт. Ошондой эле, *көтөрүп турган асманың болсо, таштап жибер* деген сөз тизмегиндеги *асман* деген сөздү ага синонимдеш *көк* деген сөз менен алмаштырып, *көтөрүп турган көгүң болсо, таштап жибер* деп айтуута болбойт.

Эгер синоним сөздөр кошумча мааниси боюнча бири-биринен айырмаланбаган болсо, анда тилде алардын ичинен бирөө гана калып, калганы колдонуудан чыгып калар эле. Маселен, 30-жылдары орус тилинде, ошондой эле кыргыз тилинде да, *аэроплан, самолёт* деген сөздөр бирдей колдонулган болсо, кийин *аэроплан* колдонуудан чыгып калды да, тилде ал түшүнүктү *самолёт* гана жеке ээледи.

Эки же андан ашык сөздөрдөн турган синонимдердин тобу с и н о н и м д и к к а т а р деп аталат. Мисалы:

жүз-бет-ирең-өң-ажар-дидар;
тез-бат-дароо-ылдам-чапчаң;
иш-кызмат-жумуш;
атак-даңк-мартаба-даража ж. б.

Булардын ар бири өзүнчө синонимдик катарды түзүп турат.

Кыргыз тилиндеги синонимдер негизинен төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. Синонимдерди жасоодо негизги булактардын бири болуп кыргыздын төл сөздөрү эсептелет. Кыргыздын айрым төл сөздөрү уңгу түрүндө туруп, бири-бири менен синонимдеш болот. Мисалы: *эр-баатыр, эп-ык, көк-өч, бут-аяк, тамак-аш, чий-сыз, чал-абышка-карыя* ж. б.

2. Сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу синонимдер түзүлөт. Мындай туунду синонимдер кыргыз тилинде эки түрдүүчө кездешет:

а) Бир уңгудан маанилеш мүчөлөрдүн жалгануусу менен синоним сөздөр жасалат. Мисалы:

-лык жана *-чылык* мүчөлөрүнүн жалгануусу менен: *тынчтык-тынччылык, жаштык-жашчылык, жолдоштук-жолдошчулук, мүмкүндүк-мүмкүнчүлүк, жоктук-жокчулук, эсендик-эсенчилик* ж. б.

-сыз жана *-бей мүчөлөрүнүн жалгануусу менен: күнөө-*

сүз-бейкүнөө, камсыз-бейкам, адепсиз-бейадеп, убаксыз-бейубак, капарсыз-бейкапар ж. б.

-чы жана *-көр* мүчөлөрүнүн жалгануусу менен: *кызматчы-кызматкер, жумушчу-жумушкер, пахтачы-пахтакер* ж. б.

б) Ар башка уңгулардан бирдей мүчөнүн жалгануусу менен да синонимдер түзүлөт. Мисалы:

-чы мүчөсүнүн жалгануусу менен: *кароолчу-күзөтчү, жүргүнчү-жолоочу, аңчы-мергенчи, калпычы-жалганчы, жардамчы-көмөкчү* ж. б.

-чылык мүчөсүнүн жалгануусу менен: *айрымачылык-өзгөчөлүк.*

-ыч мүчөсүнүн жалгануусу менен: *сүйөнүч-таяныч-жөлөнүч, кубаныч-сүйүнүч.*

-чаак мүчөсүнүн жалгануусу менен: *эринчээк-ышынчаак.*

-лык мүчөсүнүн жалгануусу менен: *зордук-зомбулук, ооздук-суулук.*

-ла мүчөсүнүн жалгануусу менен: *далдала-калкала.*

-ыш мүчөсүнүн жалгануусу менен: *айкалыш-кучакташ, бурулуш-имерилиш* ж. б.

3. Адабий тилдин жардамчы булагы болгон жергиликтүү диалектилер да синонимдерди түзүүдө белгилүү мааниге ээ. Бир эле буюмду, түшүнүктү жергиликтүү диалектилерде, говорлордо адабий тилден башкача атоонун натыйжасында тилдин сөздүк составында синонимдер пайда болот. Мисалы: *чака* (адаб. т.) — *челек, пакыр* (түшт. д.), *жумуртка* (адаб. т.)—*тукум* (түшт. д.), *уй* (ад. т.) — *сыйыр* (түшт. д.), *жоолук* (адаб. т.)—оромол (түшт. д.), *темене* (адаб. т.) —*жувалдыз* (түшт. д.), *бал* (адаб. т.) — *асел* (түшт. д.), *кычкач* (адаб. т.) — *лакшегер аташ күрөк* (түшт. д.) ж. б.

4. Кыргыз тилиндеги синонимдердин пайда болушунун негизги булактарынын бири башка тилдерден кирген сөздөр болуп эсептелет. Башка элдердин тилдеринен кирген сөздөр кыргыздын кээ бир сөздөрү менен маанилеш келип, алар менен параллель колдонулуп, синонимдерди түзөт. Мисалы: *адам* (араб.)-*киши* (төл сөз), *асман* (араб.)-*көк* (төл сөз), *акыл* (араб.)-*эс* (төл сөз). *калк* (араб.)-*эл-журт* (төл сөз), *аял. зайып* (араб.)-*катын* (төл сөз), *нан* (ир.)-*токоч* (төл сөзү), *кеп* (ир.)-*сөз* (төл сөз), *кептер* (ир.)-*көгүчкөн* (төл сөз), *пешене* (ир.)-*маңдай* (төл сөз), *кожоюн* (орус)-*ээ* (төл сөз),

диктант (орус.)-*жат жазуу* (төл сөз), *разведчик* (орус.) -*чалгынчы* (төл сөз) ж. б.

Кыргыз тилине башка тилден кабыл алынган сөздөр да өз ара синонимдерди түзүшү мүмкүн. Мисалы: *шекер* (араб.)-*кант* (араб), *аэроплан* (орус.)-*самолёт* (орус.), *врач* (орус.)-*доктор* (орус.), *кирпич* (орус)-*кыш* (ир.), *мугалим* (араб.) -*педагог* (орус.) ж. б.

5. Кыргыз тилинде жеке сөздөгү синонимдер менен катар фразеологиялык айкалыштардан түзүлгөн синонимдер да бар.[1] Мисалы: *Кылдан кыйкым табуу — жумурткадан кыр чыгаруу; күлүн көккө сапыруу — ташын талкан кылуу — тополоңун тоз кылуу; эгиз козудай — союп каптап койгондой; ашкан чебер — колунан көөрү төгүлгөн; таң заардан — таң кулан өөк салганда — таң супа салганда — таң кылайганда* ж. б.

Фразеологиялык синонимдер жеке сөздөрдөгү синонимдерден бири-биринен ажырагыс бир нече сөздөрдүн туруктуу айкалышынан тургандыгы менен айырмаланат. Бул айкалыштардын жардамы менен бир эле ойду, түшүнүктү ар түркүн кылып, көркөм, эмоционалдуу, экспрессивдүү, образдуу кылып берүүгө болот.

Фразеологиялык айкалыштар өз ара да жана жеке сөздөр менен бирге да бир синонимдик катарды түзөт. Мисалы: *бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-көз ачып-жумганча-бир заматта-алеки заматта-каш-кабактын ортосунда-айта-буйта дегиче; сүйүнүү-кубануу-маңдайы жарылуу-кубанычы койнуна батпоо-жүрөк жарылуу-төбөсү көккө жетүү-чечекейи чеч болуу; өкүнүү-бармак тиштөө-оозун кармоо; калп-жалган-беш өрдөгүн учуруу* ж. б.

6. Тилибизде синонимдердин пайда болушуна эвфемизм, табу, тергөө сөздөр да себепчи болгондугун көрөбүз.

Чөйрөгө, шартка ылайыксыз айрым одоно, осол сөздөрдү башка бир ылайыктуу, сылыгыраак сөздөр менен алмаштырып айтуу үчүн эвфемизм сөздөр колдонулат жана ал эвфемизм сөздөр өздөрү алмаштырган сөз менен биригип, синонимдик катарды түзөт. Маселен, *өлдү* деген эле түшүнүктү *дүйнөдөн өттү, дүйнөдөн кайтты, көз жумду, каза тапты, каза болду, жер жазданды, а дүйнө кетти, жан таслим болду, үзүлдү, чарчады* (жаш балага карата)

[1] Фразеология жөнүндө кеңири түшүнүк кийинчерээк өз кезегинде берилет.

деген сыяктуу эвфемизмдер аркылуу берүүгө болот. Буга мисал катары Чынгыз Айтматов чыгармаларында *«өл»* деген түшүнүктү кандай эвфемизмдин синонимдер аркылуу бергендигин карап көрөлүк: «Байдалыны *өлдү* деген кагаз Мырзакулдун жанында» («Бетме-бет»). «Көрсө, Касымдын кара кагазы жарым ай мурун колхозго келген экен, Москвадан нары чабуулда, Ореховка деген кыштакта *каза тааптыр»* («Саманчынын жолу»). «Тотойдун күйөөсү Байдалы Сталинградда *курман болду* деп кагаз келген» («Бетме-бет»). «Мынакей, эми согушта жүрүп, алда качан кабарсыз-дайынсыз кетип, *курман болдуң»* («Саманчынын жолу»). «Дүйшөн кардыккан, мүдүрүлгөн үн менен:— Биздин Ленин атабыз *дүйнөдөн кайтыптыр,* балдар — деп угузду» («Биринчи мугалим»). «Душман менен кармашып жатып ээн жерде *окко учтуңбу,* же токойдо адашып кеттиңби, же колго түшүп кармалдыңбы, айтор, тирүү болсоң, эмдигиче бир шек-шыбаң чыгар эле го, балам» (Саманчынын жолу»). «Ойлоп отурсаң, кызык, айланайын туулган жер, согуш башталат экен да, ал согушта адам баласынын эң асыл колунан өнөр төгүлгөн азаматтары иштеп жаткан ишин таштап, биринин *канын* бири *төгүп,* бирин-бири өлтүрүүгө аргасыз болушат экен» («Саманчынын жолу»). «Дүйнөнүн туткасы ошолор сыяктуу мээнеткечтер эмеспи: элди тойгузган да ошолор, жоо келгенде колуна курал кармап, мекен коргоп, *кан төккөн* да ошолор» («Саманчынын жолу»). «Сен ошентип *жаздым болдуң,* Жайнагым, кенжетайым, жаш кетип элдин эсинде да анча калган жоксуң» («Саманчынын жолу»); «Ал да чоң чабуулда Елец шаарында *майып болуптур»,* («Саманчынын жолу»). «Он экиден бир гүлүң ачылбай, кай жерге барып *жалп эте түштүң* экен?» («Саманчынын жолу»). «Бала да түштү, Алимандын *жаны да кете баштады»* («Саманчынын жолу»). «Кайрат кыл, Толгонай, Субанкул менен Касымдан *айрылдык...»* («Саманчынын жолу») «...*Күнүбүз өчтү, айыбыз өчтү,* окшошкон жесирбиз, — деп Алиман мени кучактап боюн таштады» («Саманчынын жолу»).

Ошондой эле, *туудy* деген сөз *төрөдү, көз жарды, боюнан бошонду, кош колун бооруна алды, бооз* деген сөз *кош кабат, кош бойлуу, жүктүү, боюнда бар, эки кат* деген, *туубас* деген сөз *согончогу канабаган* деген сөз менен, ал эми *талгак* деген сөздүн орду *кош көңүл* сыяктуу

эвфемизм сөздөр менен берилет да, тилде синонимди пайда кылат.

Эвфемизмдер тилдеги жакшы көрүнүш. Ал речибизди жатык жана эмоциялуу кылат. Тилибиз эвфемизм сөздөргө канчалык бай болсо, речибиз ошончолук сылык жана жагымдуу болот да, ар кандай одоно, чөйрөгө ылайыксыз нерселер жөнүндө да, ыңгайсыз абалда калтырбастан эле, жакшынакай түшүндүрүүгө болот. Буга мисал катары Коргоол ырчынын Токтогулга анын баласынын өлгөнүн угузган ырынан үзүндү келтирели:

«Жапасы күчтүү замана,
Жабыркатты адамды.
Сен алыстан келгенче,
Аткардык жалгыз балаңды.

Учук өтпөс ийнеден,
Уулуң Топчу жалгызды
Учурдук бул дүйнөдөн.
Жибек өтпөс ийнеден,
Жибердик ушул дүйнөдөн.

Буулумду кийип кирдеткен,
Буурулду минип тердеткен,
Муңайба жаман адамча,
Булбулуң жалгыз Топчубай,
Мусапыр сапар жол кеткен.

Күлгүндү кийип кирдеткен,
Күлүктү минип тердеткен,
Күкүгүң жалгыз Топчубай,
Күн тийбес сапар жол кеткен».

Тилдеги эвфемизм сөздөргө жакын дагы бир көрүнүш — табу. Мифологиялык, диний ишенимдердин, ырым-жырымдардын натыйжасында айтууга, колдонууга тыюу салынган сөздөр т а б у болот. Табу экономикалык-маданий деңгээли төмөн болгон элдердин тилинде көп учурайт. Кыргыз тилинде бул көрүнүш жокко эсе. Айрым гана улгайган адамдардын речинен кээ бир коркунучтуу ооруларды өз аттары менен атабастан, башкача атагандарын байкоого болот. Мисалы, *чечек* дегендин ордуна *улуу тумоо, чыйкан* дегендин ордуна *сыздоок* деген сыяктуу сөздөрдүн колдонулушу табунун фактылары боло алат. Мында да тыюу салынган сөздөр менен алардын ордуна колдонулган сөздөр синонимдик катарды түзөт. Кыргыз тилиндеги табунун калдыгы катары тергөө иретинде айтылган сөздөрдү эсептөөгө болот. Тергөө сөздөр да тилде синонимдерди пайда кылат. Тергөөнүн эң мүнөздүү үлгү-

сү катары эл оозунда айтылып жүргөн төмөнкүдөй уламышты келтирсек болот. Бир келин топ камыштын ары жагындагы суунун жээгинде койду карышкыр жеп жатканын көрүп, бычакты кайракка кайрап алып, тез келсин үчүн күйөөсүн: *«Шабыраманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында маараманы улума жеп жатат: Суурманы сууруп алып, жанымага жаный чап»*—деп чакырган экен. Көрсө, алардын уруусунда жогорку сөздөргө уйкаш *Каныш, Суусар, Койгелди, Бөрубай, Булөөбай* деген адамдар бар экен. Мындай тергөөнүн натыйжасында мына ошол келиндин лексиконунда *камыш-шабырама, суу-шаркыратма кой-маарама, бөрү-улума, бычак-суурума, булөө-жаныма* болуп, индивидуалдык мүнөздөгү бир нече синонимдер жаралган.

Тергөө сөздөр азыркы биздин жаңы турмушубузга жат көрүнүш болуп калды. Акындар аларды мыскылга алып ыр да жазып жүрүшөт. Буга төмөнкү ырды мисал кылсак болот.

Жеңенин тергегени

— Э, Молдобала,
О, у-у, Молдобала!..
— О-ов!
— Бери келчи, садага.
— Келдим, жеңе,
Эмне айтмаксың мага?
— Бир иш тапшырайын,
Ошого жара.
— Атаганат, колумдан келсе...
Айтчы, кана?
— Той бергени жатабыз,
Эл чакырып бер,
Сурарым ушул гана.
— А, болуптур, ким-кимди?
Жазып алайын,
Башынан сана.
— Эмесе булар,
Бери, мени кара:
— *Тиги Көктаз, Сокур атаны,*
Кара жаак, Аксак апаны.
Бутук көз, Кучкач энемди,
Шакылдак, Бултук жеңемди,
Акелерден: *Чылпак,*
Үңкүй кара, Куркулдакты,
Казанчы, Куу мурут,
Төө моюн, Жыртакты...»

(Калкабай Турсалиев, «Ала-Тоо» № 12. 1968).

Кош сөздөрдүн түзүлүшүндө синоним сөздөрдүн мааниси чоң. Алсак, төмөнкүдөй кош сөздөр жалаң синоним сөздөрдүн эсебинен түзүлгөн: *ар-намыс, аман-эсен, акыл-эс, кайгы-капа, эл-журт, кайгы-муң, курбу-курдаш, тамак-аш, жарды-жалчы, оору-сыркоо, бөлөк-бөтөн, күч-кубат, кылык-жорук* ж. б. Синонимдеш кош сөздөр жөн эле катар келип айтылбастан, бири экинчисинин маанисин толуктап, жалпылоо, жамдоо идеясын билдирет.

Өзүнүн түз маанисинде туруп эле бири-бирине синонимдеш болгон сөздөр менен катар кээ бир сөздөр белгилүү контекстте гана өзүнүн түз маанисинде эмес, өтмө мааниде экинчи бир сөзгө синоним болуп калат. Булар **контексттик синоним** деп аталат. Контексттик синонимдердин нагыз синонимдерден айырмасы—белгилүү бир контекстте, башкача айтканда, сүйлөм ичинде гана бири-бирине синонимдик катышта болот. Эгерде ал синоним болгон сөздү сүйлөмдөн ажыратып, өзүнчө алсак, синонимдик маанисин жоготот. Мисалга Токтогулдун баласын жоктогон ырынан үзүндү келтирели:

Түнүндө жалгыз *панарым,*
Туурунда калган *карааным*
Түрмөдөн жаңы келгенде,
Күйүтүн тарттым *баланын.*

Кармаган чырак *панарым,*
Кайрылар жалгыз *карааным.*
Камоодон кайтып келгенде,
Кайгысын тарттым *баламын.*

Булбулум учуп бурулду,
Чыгарбай ичтен муңумду,
Кантейин тирүү көрбөдүм,
Каргадай жалгыз *уулумду.*

Мында контекст боюнча *бала, уул* деген сөздөргө *панар, караан, булбул* сыяктуу өтмө мааниде колдонулган сөздөр да синонимдеш болуп колдонулду, бирок контексттен тышкары учурда булар өз ара синонимдеш сөз болуп айтыла бербейт.

Антонимдер.

Мааниси жагынан өз ара бири-бирине карама-каршы болгон сөздөр **антонимдер** деп аталат. Мисалы: *оң-сол, кичине-чоң, жарык-караңгы, ач-жап, бийик-жапыз,*

суюк-коюу, ысык-суук, дос-душман, ооpу-соо, бар-жок, мурун-кийин ж. б.

Антоним болгон сөздөрдүн бири-бирине карама-каршы болушу бирин-бири жокко чыгарат, танат деген сөз эмес. Белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон сөздөр гана бири-бирине карама-каршы болушу мүмкүн. Маселен, төмөнкү антоним болгон сөздөргө төмөнкүдөй жалпы белгилер таандык: *жакшы-жаман* (сапат), *аз-көп* (өлчөм), *ачуу-таттуу* (даам), *тоголок-сүйрү* (форма), *отур-тур* (кыймыл-аракет) ж. б. Демек, антонимдер белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон, бирдей грамматикалык категорияга кирген сөздөр болот. Эгерде антоним деп алынган сөздөр ар кандай сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, анда алар антоним боло алышпайт. Антоним болгон сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча төмөнкүдөй топтоштурууга болот:

Зат атооч: *кубаныч-өкүнүч, өмүр-өлүм, түндүк-түштүк, жай-кыш, дос-душман, согуш-тынчтык, жаштык-карылык* ж. б.

Сын атооч: *оң-терс, ачуу-таттуу, арык-семиз, курч-мокок, ак-кара, узун-кыска, кең-кууш, жоон-ичке* ж. б.

Тактооч: *илгери-кийин, жогору-төмөн, эрте-кеч, ылдам-жай, ары-бери, күндүз-түнү, аз-көп, жайында-кышында* ж. б.

Этиш: *жамын-ачын, кел-кет, кир-чык, жат-тур, чач-жый, ач-жап* ж. б.

Кыймыл атооч: *келиш-кетиш, чыгыш-кириш, бармак-келмек, алмак-бермек, көбөйүү-азаюу, бириктүү-ажыроо* ж. б.

Антонимдер ар башка уңгудан да болот жана бир эле уңгудан да сөз жасоочу аффикстердин жардамы менен жасалышы мүмкүн.

Ар башка уңгудан туруп, лексикалык жактан карама-каршы мааниде болгон сөздөр **лексикалык антонимдер** болушат. Мисалы: *күн-түн, катуу-жумшак, баш-аяк, калп-чын, улуу-кичүү* ж. б.

Уңгулары бирдей болуп, бирок карама-каршы маанилерди билдирүүчү грамматикалык каражаттардын кошулуусу менен жасалган антонимдер **морфологиялык антонимдер** деп аталат. Мисалы: *туура-натуура, ыраазы-наразы, советтик-антисоветтик, коммунисттик-антикоммунисттик, революциячыл-контрреволюциячыл* ж. б.

Кээ бир сөздөр сүйлөм ичинде гана карама-каршы

маанидe колдонулуп калган учурлар болот. Мына ушуга карата карама-каршы маанидеги сөздөрдү **нагыз антонимдер** жана **контексттик антонимдер** деп экиге бөлүүгө болот.

1. Контексттен тышкары өз бетинче турганда эле карама-каршы маанидe болгон сөздөр **нагыз антонимдер** деп аталат. Мындай сөздөрдүн бирин айтуу менен экинчисин да эске түшүрө алабыз. Маселен, *узун* дегенди айтуу менен *кыска* дегенди, *көп* дегенди айтуу менен *аз* дегенди, *чоң* дегенди айтуу менен *кичине* дегенди дароо эске түшүрөбүз.

2. Жеке турганда карама-каршы маани бере албаган, бирок белгилүү контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү **контексттик антонимдер** дейбиз. Мисалы:

«*Ынак* жолдош жүрөгүндүн кымбаты,
Ынак жолдош тилегиндин сырдашы.
Жаман жолдош кадырынды кетирет,
Жаман жолдош жалынынды өчүрөт»

(О. Б. Гүлшайыр)

Бул контекстте *ынак* жана *жаман* бири-бирине карама-каршы маанидe турат, бирок бул эки сөздү контексттен тышкары ала турган болсок, анда антоним боло алышпайт. «Артынан карасаң *пионер,* алдынан карасаң пенсионер» (М. Б. Элеттик жигит). Бул сүйлөмдө *пионер* жана *пенсионер* деген сөздөр өзүнчө алганда карама-каршы маанидe эмес, ал эми контексттеги маанисин алганыбызда, артынан карасаң жаш (пионер), алдынан карасаң кары (пенсионер) деген маанидe алынган.

Көркөм адабий чыгармаларда айтылуучу ойду тактоо жана аныктоо үчүн антонимдин стилистикалык мааниси өтө чоң жана кеңири колдонулат. Мисалы: «Момуш шамшарын *сол* жаккы койнуна катып, тапанчасын *оң* жаккы чөнтөгүнө салды». (К. Ж. Хан-Теңирлик чабан). «...Дүйшөндүн карааны *өйдө* бир өтүп, күн батарда *ылдый* бир түшүп турду» (Ч. А. Биринчи мугалим).

«Беделдин *аркы* жагы, *берки* жагы,
Жок экен шол ашууда чөптүн даны»

(Ы. Ш Азган эл).

«*Эски* менен *жаңынын* бул жердегидей жанаша жашаганын башка эч жерден көрбөсүңүзгө мелдешип койсоңуз болот» (М. В. Элеттик жигит). «Козүдай чөбүрөгөн жый-

ырма-отуз бала *быягынан* айтып отурса, *тыягынан* кайра унутуп отурат (М. Б. Элеттик жигит). *Аларман* жана *сатармандын* ортосундагы кудайы калыс киши» (М. Б. Элеттик жигит). «Андан калса, *батыш* жагы балык жон болуп, *чыгыш* жагы кесе чапкандай тик» (М. Б. Элеттик жигит). «Кыйырчактын кызыл түлкүсүндөй чубалышып, бир үйдөн *чыгып,* экинчи үйгө *кирип* жок болушат» (Т. С. Батыйна) ж. б.

Акын Токтогул Сатылганов өзүнүн чыгармаларында, өзгөчө терме, санат, ырларында, жакшы жана жаман, оң жана терс көрүнүштөрдү бири-бирине салыштырып, антитеза (бири-бирине карама-каршы пикирлерди, ойлорду, көркөм образдарды салыштыруу) катарында колдонгон. Мисалы:

«*Жаман* адам белгиси,
Өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы адам белгиси,
Эл камы үчүн күйүнөт».

* * *

Келериңде дүнүйө,
Булутсуз тийген күндөйсүң.
Кетээриңде дүнүйө,
Булут баскан түндөйсүң.

* * *

«*Тууганына* батпаган,
Душманына жалынат».

Антоним элдик оозеки чыгармаларда, макал, ылакаптарда да көп колдонулат. Булар ар кандай көрүнүштөрдү бири-бирине салыштырып, сүйлөмдүн көркөмдүгүн күчөтөт.

Мисалы:

«Жарымы *жалган,* жарымы *чын,*
Жарандардын көөнү үчүн...
Көбү *төгүн,* көбү *чын,*
Көпчүлүктүн көөнү үчүн...» («Манастан»).

«*Жакшыдан жаман* туулса — *чыгаша, жамандан жакшы* туулса — *кирешe*». «*Уруш-талаш душмандыктын* белгиси, *келиш-кетиш туугандыктын* белгиси». «*Арыктын-семизи, ачтын-тогу бар*». «*Ачуунун таттуусу бар, жумшактын катуусу* бар». «*Билимдүүгө* дүйнө *жарык, билимсизге* дүйнө *караңгы*». «*Жакшыны жатым* дебе, *жаманды өзүм* дебе». «*Улук* болсоң, *кичик* бол» ж. б.

Антонимдер жалпылоочу кош сөздөр катары да колдонулат. Мисалы: «Мен *калп-чын* экенин текшергим келди» (М. Б. Элеттик жигит). «Карачы тиги карыпты, *жайы-кышы* көрүнгөнгө чааракер» (К. Ж. Каныбек). «*Аркы-беркини* билгендер, Темирболот менен Лизаны сүйгөндөр... жакшылыктан үмүт этишти». (К. Ж. Хан-Теңирлик чабан). «...*Улуу-кичүү* кишилердин бардыгын сыйла» (К. Ж. Хан-Теңирлик чабан).

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ЧЫГЫШ ТЕГИ БОЮНЧА КАТМАРЛАРЫ

Кыргыз тилинин төл лексикасы.

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык составы чыгыш теги боюнча алып караганда бир тектүү эмес. Кыргыз лексикасы кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүнө жана материалдык өсүшүнө жараша өнүгүп отурган.

Кыргыз тилинин лексикалык составына кыргыздын төл лексикасы менен катар кыргыздар кыйла кылымдык тарыхында экономикалык, социалдык жана маданий байланыштар-катыштар түзүп келген башка элдердин тилдеринен алынган сөздөр да кирет. Демек, кыргыз лексикасы эки чоң катмардан: 1) кыргыздын төл лексикасынан жана сырттан кабыл алынган лексикадан турат.

Кыргыз тилинин төл лексикасы өз ара бир нече катмарларды түзөт.

1. Эң байыркы катмар болуп, жалпы түрк тилдерине жана монгол тилдерине орток болгон лексика эсептелет. (бирок көпчүлүгүнүн тыбыштык түрү толук окшошо бербейт). Мисалы: анатомиялык аттар боюнча *бел, мүчө, сакал, сөөл, кабырга, кулак, көкүрөк, бөйрөк, омуроо, маңдай, таман, кан, куйка, чыйкан, ийин* ж. б. тууган-туушкандык терминдери боюнча *абысын, ага, бөлө, бажа, жээн, куда, кайын, күйөө, эр* ж. б.; өндүрүш куралдарынын аттары боюнча *балта, бургу, бүлөө, тегирмен, капкан, калып, көөрүк, калкан, күрөк, чана* ж. б. үй айбандарынын аттары боюнча *айгыр, бука, буура, бото, байтал, өгүз, серке, төө, кой козу, инек* ж. б.[1]

[1] Мисалдар Б. М. Юнусалиевдин «Кыргыз лексикологиясы» (Фрунзе, 1959) аттуу эмгегинен алынды, 89—93-беттер.

Түрк жана монгол тилдеринин ортосундагы бул лексикалык жалпылык аталган тилдердин түпкү тегинин бир болгондугунун натыйжасында пайда болгон. Көп миндеген жылдар мурда азыркы алыскы тектеш тилдердин ээлеринин ата-бабалары тыгыз байланышта бирге жашашкан жана бир тилдик жалпылыкты түзүшкөн[1].

Бул тууралу академик Б. Я. Владимирцов: «...монгол тили менен түрк жана тунгус тилдеринин теги *бир,* аны шарттуу түрдө алтай тили[2] деп атоого болот. Алтай тили белгисиз, бирок алтай тилдери, башкача айтканда, алтай тилинин өнүгүш процессинде келип чыккан монгол, түрк жана тунгус тилдери белгилүү»[3]— деп жазган.

Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде жалпы түрк жана монгол тилдеринен гана эмес, тунгус-маньчжур тилдерине да орток болгон лексиканын бар экендигин көрөбүз, мисалы:

кыргыз жана башка түрк тилдеринде *бука* «бык» монгол *буха.* маньчж. *буха*‖*буху* «зверь», «олень», *бука* «баран»;

кыргыз жана башка түрк тилдеринде *бол* — «быть», «становиться», монг. *бол* — «быть», «сделаться», «свариться», «созреть», маньчж. *бола* — «жарить»;

кыргыз жана башка түрк тилдеринде *талаа*‖*дала* «степь», монг. *тала* «долина», маньчж. *тала* «степь», «долина»[4].

2. **Жалпы түрк тилдерине орток лексика.** Түрк тилдери чыгыш теги жагынан жана типологиялык белгилери боюнча өз ара жакын тектеш тилдер болуп эсептелет. Түрк тилдеринин тектештигин алардын фонетикалык, грамматикалык жактан болгон жакындыгы жана бардык түрк тилдерине орток лексиканын болгондугу далилдейт. Жогоруда айтылган алыс тектеш тилдерге орток болгон лексикадан башка жалпы түрк тилдерине орток сөздөр эң көп (бирок ал сөздөр бардык эле түрк тилдеринде тыбыштык жагы бирдей болуп колдонулбайт). Мисалы:

а) *таш, тоо, жер, суу, көл, күн, түн, ай, киши, бала,*

---

[1] История Киргизии, т. I, Фрунзе, 1963, 248-бет.

[2] Мында «алтай тили» деген термин кеңири мааниде колдонулган

[3] Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхского наречия, Ленинград, 1929, 45-бет.

[4] Мисалдар Н. А. Баскаковдун «Введение в изучение тюркских языков» деген китебинен алынды, 120-бет.

уул, келин, апа, ини, баш, аяк, мүйүз, ат, тон, ээр, жүк, иш, жол, эл ж.б. зат атооч сөздөр бардык түрк тилдерине орток,

б) *бир, эки ,үч төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон, жүз, миң* деген сан атооч сөздөр да жалпы түрк тилдеринде бар;

в) *мен, сен, ал, бул, сиз, өз* деген ат атоочтор түрк тилдеринин бардыгында колдонулат;

г) *кара, ак, көк, кызыл, жашыл, сары* деген сыяктуу түстү көрсөтүүчү сын атоочтор да бүт түрк тилдерине тиешелүү;

д) *ал, кел, бар, кир, айт, тап* деген этиш сөздөр да жалпы түрк тилдери үчүн орток лексика болот;

Келтирилген мисалдар бардык түрк тилдеринин түпкү негизи бир экендигин далилдейт. Азыркы түрк тилдери (кыргыз, казак, өзбек, азербайжан, түркмөн, татар, башкырт ж. б.) бир түрк тилинин негизинде пайда болгон.

3. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз тили менен алтай тили[1] бирге өзүнчө кыргыз-кыпчак тобун түзөт. Бул тилдер фонетикалык жана грамматикалык бир топ белгилери боюнча башка түрк тилдеринен айырмаланат. Ошону менен бирге азыркы мезгилде коңшулаш казак, өзбек, уйгур, тилдеринде жок, бирок кыргыз жана алтай тилдерине орток *бачым, кокуйла, чуркура, таң* («билбейм» деген мааниде) ж. б. сыяктуу сөздөр бар[2]. Мындан башка да *тебетей, мээлей, жоолук, жуурқан, кур* деген сөздөр казак, өзбек тилдеринен айырмаланып, кыргыз жана алтай тилдеринде бирдей.

Бул сыяктуу фактылар классификациялык тобу бир болгон кыргыз, алтай тилдеринин жакын тектештигин ачык-айкын көрсөтүп турат.

Кыргыз тилиндеги сырттан кирген сөздөр.

Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай катнашта болуп келген. Ошонун натыйжасында кыргыз лексикасына башка элдин тилдеринен көп сөздөр келип кирди.

---

[1] Бул жерде «алтай тили» деген термин тоолук алтайлыктардын тилин билдирет.

[2] Б. М. Юнусалиев, «Кыргыз лексикологиясы», 207-бет,

3*

Түрк жана монгол тилдеринин ортосундагы бул лексикалык жалпылык аталган тилдердин түпкү тегинин бир болгондугунун натыйжасында пайда болгон. Көп миңдеген жылдар мурда азыркы алыскы тектеш тилдердин ээлеринин ата-бабалары тыгыз байланышта бирге жашашкан жана бир тилдик жалпылыкты түзүшкөн[1].

Бул тууралу академик Б. Я. Владимирцов: «...монгол тили менен түрк жана тунгус тилдеринин теги *бир,* аны шарттуу түрдө алтай тили[2] деп атоого болот. Алтай тили белгисиз, бирок алтай тилдери, башкача айтканда, алтай тилинин өнүгүш процессинде келип чыккан монгол, түрк жана тунгус тилдери белгилүү»[3]— деп жазган.

Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде жалпы түрк жана монгол тилдеринен гана эмес, тунгус-маньчжур тилдерине да орток болгон лексиканын бар экендигин көрөбүз, мисалы:

кыргыз жана башка түрк тилдеринде *бука* «бык» монгол *буха.* маньчж. *буха*||*буху* «зверь», «олень», *бука* «баран»;

кыргыз жана башка түрк тилдеринде *бол* — «быть», «становиться», монг. *бол* — «быть», «сделаться», «свариться», «созреть», маньчж. *бола* — «жарить»;

кыргыз жана башка түрк тилдеринде *талаа*||*дала* «степь», монг. *тала* «долина», маньчж. *тала* «степь», «долина»[4].

2. **Жалпы түрк тилдерине орток лексика.** Түрк тилдери чыгыш теги жагынан жана типологиялык белгилери боюнча өз ара жакын тектеш тилдер болуп эсептелет. Түрк тилдеринин тектештигин алардын фонетикалык, грамматикалык жактан болгон жакындыгы жана бардык түрк тилдерине орток лексиканын болгондугу далилдейт. Жогоруда айтылган алыс тектеш тилдерге орток болгон лексикадан башка жалпы түрк тилдерине орток сөздөр эң көп (бирок ал сөздөр бардык эле түрк тилдеринде тыбыштык жагы бирдей болуп колдонулбайт). Мисалы:

а) *таш, тоо, жер, суу, көл, күн, түн, ай, киши, бала,*

---

[1] История Киргизии, т. I, Фрунзе, 1963, 248-бет.

[2] Мында «алтай тили» деген термин кеңири мааниде колдонулган

[3] Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхского наречия, Ленинград, 1929, 45-бет.

[4] Мисалдар Н. А. Баскаковдун «Введение в изучение тюркских языков» деген китебинен алынды, 120-бет.

уул, келин, ака, ини, баш, аяк, мүйүз, ат, тон, ээр, жүк, иш, жол, эл ж.б. зат атооч сөздөр бардык түрк тилдерине орток;

б) *бир, эки ,үч төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон, жүз, миң* деген сан атооч сөздөр да жалпы түрк тилдеринде бар;

в) *мен, сен, ал, бул, сиз, өз* деген ат атоочтор түрк тилдеринин бардыгында колдонулат;

г) *кара, ак, көк, кызыл, жашыл, сары* деген сыяктуу түстү көрсөтүүчү сын атоочтор да бүт түрк тилдерине тиешелүү;

д) *ал, кел, бар, кир, айт, тап* деген этиш сөздөр да жалпы түрк тилдери үчүн орток лексика болот;

Келтирилген мисалдар бардык түрк тилдеринин түпкү негизи бир экендигин далилдейт. Азыркы түрк тилдери (кыргыз, казак, өзбек, азербайжан, түркмөн, татар, башкырт ж. б.) бир түрк тилинин негизинде пайда болгон.

3. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз тили менен алтай тили[1] бирге өзүнчө к ы р г ы з - к ы п ч а к т о б у н түзөт. Бул тилдер фонетикалык жана грамматикалык бир топ белгилери боюнча башка түрк тилдеринен айырмаланат. Ошону менен бирге азыркы мезгилде коңшулаш казак, өзбек, уйгур, тилдеринде жок, бирок кыргыз жана алтай тилдерине орток *бачым, кокуйла, чуркура, таң* («билбейм» деген маанидe) ж. б. сыяктуу сөздөр бар[2]. Мындан башка да *тебетей, мээлей, жоолук, жууркан, кур* деген сөздөр казак, өзбек тилдеринен айырмаланып, кыргыз жана алтай тилдеринде бирдей.

Бул сыяктуу фактылар классификациялык тобу бир болгон кыргыз, алтай тилдеринин жакын тектештигин ачык-айкын көрсөтүп турат.

Кыргыз тилиндеги сырттан кирген сөздөр.

Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай катнашта болуп келген. Ошонун натыйжасында кыргыз лексикасына башка элдин тилдеринен көп сөздөр келип кирди.

---

[1] Бул жерде «алтай тили» деген термин тоолук алтайлыктардын тилин билдирет.

[2] Б. М. Ю н у с а л и е в, «Кыргыз лексикологиясы», 207-бет.

Бир тилден экинчи тилге сөздөр эки түрдүү жол менен — оозеки түрдө жана жазуу аркылуу кирет. Элдердин ортосундагы оозеки катнашуунун натыйжасында бир тилден экинчи тилге кирген сөздөр башка тилдик чөйрөгө келгенде фонетикалык жактан өзгөрүүгө дуушар болот. Башкача айтканда, сырттан кирген сөздөр кабыл алган тилдин фонетикалык законуна ылайыкталат. Алсак, иран тилдеринен кирген *соода* (таж. *савдо)*, баа (таж. *баһа)*, өнөр (таж. *һунар)*, шаар (таж. *шаһр)*, араб тилинен кирген *сапат* (ар. *сифат)*, *оокат* (ар. *акват*), *мектеп* (ар. *мактаб*), *текебер* (ар. *такабур*), жооп ' (ар. *жабаб)*, *жыныс* (ар. *жинс)*, революцияга чейин орус тилинен кирген *самоор* (ор. *самовар)*, *сот* (ор. *суд)*, *ирет* (ор. *ряд*), *чиркөө* (ор. *церковь)*, *каамыт* (ор. *хомут)*, *чыт* (ор. *ситец)* ж. б. сөздөр, жогоруда айтылгандай, кыргыз лексикасына тыбыштык түрүн өзгөртүү аркылуу өткөн. Ал эми жазма адабият аркылуу келип кирген сөздөр фонетикалык жактан анчалык өзгөрүүгө учурай бербейт. Атап айтканда, Октябрь революциясынан кийинки мезгилде орус тилинен кыргыз тилине кирген сөздөр орус тилинде кандай айтылып, кандай жазылган болсо, ошол калыбында дээрлик өздөштүрүлүүдө[1]. Ошондой эле, сөздөр бир тилден экинчи тилге тике кириши да жана башка тилдер аркылуу кириши да мүмкүн. Мисалы, азыркы кыргыз тилине *совет, союз, большевик, сеялка, спутник, закон* деген сыяктуу орус сөздөрү тике кирсе, ошол эле орус тили аркылуу эң көп илимий-техникалык терминдер башка тилден кирген. Араб сөздөрү да кыргыз тилине негизинен түрк жана иран тилдеринде сүйлөгөн коңшу элдердин тилдери аркылуу келип кирген. Аралык тилдер аркылуу кабыл алынган сөздөр бир тил аркылуу да же бир нече аралык тилдер аркылуу да кириши мүмкүн. Сөздөр бир тилден экинчи тилге ар башка аралык тилдер аркылуу да өтө берет. Маселен, грек тилинен кыргыз тилине сөздөр негизинен европалык тилдер, атап айтканда, орус тили аркылуу келип кирген болсо, *калем, калемпир* деген грек сөздөрү чыгыш элдеринин—тажик, өзбектер-

---

[1] Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, 194—196-беттер Араб тили боюнча мисалдар З. Акылбекованын «Об арабских заимствованиях в киргизском языке» деген макаласынан алынды, караңыз: «Материалы по общей тюркологии и дунгановедению», Фрунзе. 1964, 41—42-беттер.

дин тилдери аркылуу кирген[1]. Кээ бир сөздөр бир тилден экинчи тилге өтүп, бир канча мезгилден кийин мурунку тил ал сөздөрдү кайра кабыл алган учурлар да болот. Мисалы, түрк тилдеринен орус тилине кирген *батрак, барабан, атаман, караул, карандаш, лапша, стакан, товар, чабан* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине орус тили аркылуу кайра кирди.

Кыргыз тилинин лексикалык составында монгол, иран, араб, орус тилдеринен кирген көп сөздөр бар. Мындан башка бирин-экин санскрит, кытай, тибет жана башка тилдерге тиешелүү сөздөрдү да учуратабыз.

Монгол тилинен кирген сөздөр.

Жалпы түрк жана монгол тилдеринин генетикалык тектештигине байланыштуу болгон орток лексикадан башка да кыргыз тилинин сөздүк составында монгол тилдеринен келип кирген сөздөрдүн бар экендигин көрөбүз. Мындай сөздөргө мисал кылып, *алтын, аяк, аймак, бараан, тулга, канчык, шыраалжын, талкуу, унаа, келегей, салаа, канжыга, сонун, каалга, белен, топчу, керээз, кылжыр, таар, босого, кыргоол, кулан, дарга* жана башкаларды көрсөтүүгө болот. Бул сөздөр түрк жана монгол тилдери өз бет алдынча айрым-айрым тилдерге бөлүнүп кеткен мезгилден кийин, ал тилдердин ээлеринин ортосунда болгон ар кандай тарыхый байланыштардын натыйжасында келип кирген. Мындай сөздөрдү орток лексикадан айырмалоочу белги катары алардын көпчүлүгүнүн монгол тилинде туунду сөздөр экендиги жана аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу эсептелет[2].

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо кыргыз тил илиминде али чечиле элек талаш маселелерден. Проф . Б. М. Юнусалиев «Кыргыз лексикологиясында» келтирген монгол сөздөрүнөн *керээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белен* сыяктуулардын алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк

---

[1] К. К. Юдахин, Кыргызча-орусча сөздүк, М, 1965, 331-бет.

[2] Бул тууралу караңыз: Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, 209-219-беттер, С Сыдыков К изучению тюрко-монголских лексических параллелей, «Материалы по общей тюркологии и дунгановедению», Фрунзе, 1964, 12—25-беттер.

тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон уйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигин негизге алып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток болгон мындай лексика бул тилдердин ээлеринин ортосунда болгон тилдик катнаштын натыйжасында азыркы кыргыздардын ата-бабалары Тянь-Шанга оошуп келүүдөн алда-канча мурда Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде келип кирген болуу керек деген жыйынтыкка келет да, калган бардык божомолдорду, ошонун ичинде XII-XIII кылымдагы монголдордун басып алган мезгилинде Орто Азиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдерге сиңип кеткен монгол уруулары аркылуу кириши жөнүндөгү мүмкүнчүлүктү да жокко чыгарат. Андай болбогондо этникалык составына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогорудагы аталган сөздөрдүн болушу тийиш эле деп көрсөтөт[1]. Бирок кийин чыккан «Кыргыз тилинин тарыхы боюнча заметкалар» деген макаласында аталган сөздөрдүн ичинен *белен, сонун, сонурка, каалга* жана башкаларды гана байыркы кыргыз этабында (болжолу, мезгил жагынан биздин эрага чейинки II кылымдын акырынан биздин жыл эсептөөнүн биринчи сегиз-тогуз кылымын ичине алат) монгол тилдеринен тува, хакас жана алтай тилдери менен бирге кабыл алган сөздөр дейт да,[2] *темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей* жана башка сөздөрдү орто кыргыз этабында (X кылымдан XV кылымга чейин) кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилейт[3]. Ал эми проф. И. А. Батманов кыргыз тилине монгол лексикасы үч мезгилде: 1) кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын Алтайдагы байланыш мезгилинде; 2) XIII кылымдагы монголдордун кыймылынын мезгилинде, 3) кыргыздардын ойроттор менен жана жети-суулук калмактар менен болгон өз ара катнашынын мезгилинде жана эки түрдүү жол менен: а) кыргыздар менен монголдордун (же алардын ата-бабаларынын) тике оозеки катнашуу-

---

[1] Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, 216-бет.

[2] Б. М. Юнусалиев, Заметки по истории киргизского языка, в сб · «Очерки грамматики и лексики киргизского языка», Фрунзе, 1965, 10-11-беттер

[3] Ошондо эле, 11-13-беттер.

сунун натыйжасында, б) башка тилдер аркылуу келип кирген деп көрсөтөт[1].

Биздин пикирибизче, XIII-XV кылымдарда монголдордун басып алуу мезгилинде түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу эле «кыргыз элинин түзүлүшүндө составдык компоненттердин бири болгон»[2] тянь-шандык монголдордон да кыргыз тилине сөздөр кирбей калбаган болуу керек.

Кыскасы, бул маселе али чечиле элек, атайын кеңири изилдөөнү талап кылуучу маселе болуп эсептелет.

Иран тилдеринен кирген сөздөр.

Кыргыз тилине иран жана араб сөздөрүнүн кабыл алынышы негизинен кыргыздардын Тянь-Шанга келген мезгилинен тартып башталган. Бирок иран тобундагы тилдерден тике же уйгур тили аркылуу кирген айрым сөздөр кыргыз тилинин сөздүк составында Саян-Алтай доорунда эле болушу мүмкүн деген пикирлер да бар[3].

Кыргыз урууларынын жана уруктарынын Фергана өрөөнүнүн чегине, Памирге жана Гисарга өткөн мезгилинен, башкача айтканда, XVII кылымдын башынан тартып, иран тилдеринен кыргыз лексикасына өткөн сөздөр көбөйө баштайт. Бул жерде кыргыздар иран тилинде сүйлөгөн элдердин бири болгон тажиктер менен тикеден-тике байланыш катнашта болот[4].

Иран сөздөрү кыргыз тилине ар кандай жолдор менен кирген: а) кыргыздардын тажиктер менен тикеден тике катнашынын натыйжасында, б) Орто Азиянын башка элдери (өзбектер, уйгурлар) аркылуу, в) анча-мынчасы мурдагы сабаттуу адамдар аркылуу фарсча китептерден да өтүшү мүмкүн. Кээ бирлери согдий, а балким, тохар лексикасынан калган калдык түрүндө болушу да мүмкүн[5].

Иран тилдеринен кирген сөздөрдү колдонулуш сфера-

---

[1] И. А. Батманов, Пути развития и источники формирования киргизского языка, Известия Кирг. ФАН СССР, вып VII, Фрунзе, 1947, 59-60-беттер.

[2] История Киргизии, т I, Фрунзе, 1963, 173-бет.

[3] Б. М Юнусалиев, Киргизская лексикология, 220-бет.

[4] Б М Юнусалиев, Киргизская лексикология, 221-бет

[5] К. Дыйканов, Имя существительное в киргизском языке, Фрунзе, 1955, 35-бет.

сына карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп кароого болот.

1) соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, баа, арзан, майда, тараза, пул-бул, нарк, базар;*

2) бакчылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, дарак, туттыт, мөмө, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно;*

3) бахчачылыкка байланыштуу сөздөр: *дарбыз, бадраң, пияз, сабиз, шалгам, турп, анделек* ж. б.

4) эгинчиликке жана техникалык өсүмдүктөргө байланыштуу сөздөр: *дан, пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, мурч кенеп, беде* ж. б.;

5) үй курулушуна байланыштуу сөздөр: *терезе, устун, ылай, такта, мык, дубал, чатыр, шып, керней* ж. б.;

6) адамдардын кесибин, кызматын, тууган-туушкандыгын көрсөтүүчү сөздөр: *наабай, уста, мейман, балбан, баба, бүбү* ж. б.

7) айбандардын жана мифтик жандыктардын аттары: *маймыл, жөжө, короз, мекиян, илегилек, келемиш, кептер, бада, ажыдар;*

8) дене бөлүктөрүнүн аттары: *дене, көөдөн, кал* ж. б.

9) куралдардын, үй буюмдарынын, кийим-кечелердин, нерселердин аттары: *кетмен, дүкөрт, тапанча, замбирек, канжар, дуутар, паранжы, парда, шейшеп, дасторкон, чынжыр, дептер, кагаз, кулпу, сыя, күкүрт;*

10) убакытка, мезгилге байланыштуу сөздөр: *ишемби, шейшемби, дүйшөмбү, жекшемби, шаршемби, бейшемби, чилде, бешим;*

11) оору жана дары-дармектин аттары: *дарт, шал, дары, апийим, заар, көкнар* ж. б.;

12) абстрактуу маанидеги сөздөр: *чарба, дыйкан, өнөр, наам, мээр, бак-бакыт-бакты, дарман, эреже, кеп, док, душман, мас* жана ушул сыяктуу көп сөздөр иран тилдеринен кирген.

Араб тилинен кирген сөздөр.

Кыргыз элинин Борбордук Тянь-Шанга оошуп келиши менен коңшу элдер аркылуу ислам дини кыргыздар арасына да тарай баштайт. Кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине себепчи болот.

Иран сөздөрүнүн айрымдары кыргыз тилине тажиктерден тике кирген болсо, мындан айырмаланып, араб сөздөрү кыргыз тилине коңшу тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери арыклуу гана келип кирген, себеби кыргыздар арабдар менен эч качан тике байланышта болгон эмес. Арабдар Орто Азияны басып алып, анда үстөмдүк кылып турган мезгилинде, болжол менен VIII-X кылымдарда, кыргыздар бул территорияда жок эле. Анын үстүнө кыргыз тилиндеги ар бир араб сөзү, сөзсүз бардык башка орто-азиялык тилдерде кезигет[1]. Мындан башка да, кээ бир *амалкөй, кадырман, жоопкер, мээнеткеч, кусадар, илимпоз* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине ушул формасында даяр бойдон келип кирген. Ал эми бул сөздөрдүн уңгулары араб сөздөрү болуп эсептелет да, *-көй, -ман, -кер, -кеч, -дар, -поз* деген аффикстери иран тилдерине тиешелүү. Демек, бул дагы араб сөздөрү кыргыз тилине тике кирбестен, коңшу элдердин тилдери аркылуу келип киргендигин көрсөтөт[2].

Араб тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү динге байланыштуу сөздөр болуп эсептелет. Мисалы: *дин, калпа, имам, айт, дооран, садага, куран, бата, келме, дуба, жаназа, битир, шайтан, сыйкыр, жин, арбак* ж. б. Диндик түшүнүктөр азыр биздин турмушубуздан чыгып бараткандыктан, бул түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр да сейрек колдонулуп, тилибиздин пассивдүү сөздүк составына өтүп бара жатат. Диндик түшүнүктөргө байланышкан сөздөрдөн башка тилибизде азыр да кеңири колдонулган төмөнкүдөй араб сөздөрүн көрсөтүүгө болот:

1) абстрактуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: *айла, ал, акыйкат, алек, азап, балаа, баам, дүйнө, далил, зээн, кайрат, кубат, касиет, кабар, куса, калп, максат, медет, маселе, маданият, сабыр, тартип, тарбия, тарых, табият, талап, шарт, убайым, убада, укук, урмат, ылаажы, ыклас, ынтымак, ынтызар, ыктымал, ызаа, ыктыяр* ж. б.;

2) илимге, сабаттуулукка байланыштуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: *алиппе, арип, адабият, кат, китеп, мектеп, мугалим, нуска, илим, сабат, сабак, таалим, эсеп* ж. б.;

3) кээ бир буюмдардын, нерселердин, көрүнүштөрдүн

[1] Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, 226-230-беттер.
[2] К. Дыйканов, Имя существительное в киргизском языке, 33-бет.

аттарын билгизген сөздөр. *аба, халба, аспап, набат, шекер, супура, шам, саат, седеп, шамал, нөшөр* ж. б.;

4) коомдук саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: *мамлекет, мекеме, милдет, арыз, коом саясат, укук, казана* ж. б.;

5) адамдардын кесибин билгизген сөздөр: *касап, өкүл, табып* ж. б.;

6) жаныбарлардын аттарын билгизген сөздөр: *пил, тоос* (павлин).

7) дене бөлүктөрдүн аттары: *алкым, кулкун;*

8) мезгилге, мейкиндикке байланыштуу сөздөр: *убакыт, жума, тарап* ж. б. у. с.

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык составында миңге жакын араб сөздөрү бар[1]. Булардын бардыгы кыргыз тилинин грамматикалык закондоруна, фонетикалык нормасына ылайыкталып кабыл алынган.

Кыргыз тилинин сөздүк составында жогоруда айтылган монгол, иран, араб сөздөрүнөн бөлөк да башка чыгыш элдеринин тилдеринен революцияга чейинки мезгилдерде коңшу элдердин тилдери аркылуу келип кирген көп сөздөр кезигет. Алсак, санскриттен *арашан, бакшы, бодо*, тибет тилинен *ылама (лама)*, кытай тилинен *доотай, жамбы, жың, канжа, улуу* («ажыдар» — он эки жылдык айбанат циклиндеги жылдын бешинчи айы), *шаң* («салтанат»), *шаңыя, ылампук*, дунган тилинен *кокозо, лагман, момо, чанжы* ж. б. сөздөрдүн киргендиги буга мисал боло алат.

Орус тилинен кирген сөздөр.

Орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасына өтүшү Октябрь революциясына чейин эле башталган. Өткөн кылымдын элүүнчү жылдарында кыргыздар Россиянын составына кошулуу менен, алар келечектеги улуу перспективаларга карай бет алып, өнүгүүнүн, социалдык жана улуттук эзүүдөн кутулуунун зор мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушту. Россияга кошулгандан кийинки жылдарда кыргыз турмушуна сиңе баштаган жаңылыктарга, административдик түзүлүшкө, экономикалык жана маданий жактан

[1] З Акылбекова Об арабских заимствованиях в киргизском языке, «Материалы по общей тюркологии и дунгановедению», Фрунзе, 1964, 38-бет.

болгон түрдүү өзгөрүүлөргө карата кыргыз тилинин лексикалык составы орус тилинин жагымдуу таасири астында байып, жаңы сөз каражаттары менен толуктала берди.

Орус тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз элинин демократ акындары Токтогулдун, Тоголок Молдонун жана айрым жазгыч акындардын революциядан мурда жаралган чыгармаларында да колдонулуп келген. Буга *губернатор, генерал, оёз, старчын, сот, полицей, адвокат, жандарм, солдат, комиссия, отряд, съезд, закон, түрмө, приговор, телеграмма, почто, фонар, грамофон, көлөч, пуд, минут, кинеге, зоот* деген сыяктуу сөздөрдү мисалга келтирсек болот. Бул келтирилген сөздөрдү биз айтылган акындардын төмөнкүдөй ыр саптарынан жолуктурабыз.

«Оройлук белги *болушта,*
Окуунун кени оруста». (Токт)

«*Губернатор* залимдер,
Күнөөсүз кармап айдаган» (Токт)

«*Губернатор-генерал,*
Кармап кеткен болучу» (Токт).

«*Оез* менен кармашып,
Ак жеринен кесилген,
Орусча окуп тил билген,
Окумуштуу жан эле» (Токт)

«Сөз чыгарбай кедейден,
Старчындар дердейген» (Тог. М)

«Күнөөсүз жатам *сот* болуп,
Укугуң элден жок болуп» (Токт).

«*Полицей* келет балдырап» (Токт.).

«*Солдаты* көп Николай,
Барденке менен аткылап,
Кетирди го биздин алды» (Ы. Ш Азган эл).

«Токмокко орус толгондо,
Жаңыдан *комиссия* болгондо»

(Тог М)

«Жазалоо *отряды* кол салганда,
Чыдабай Кытай жакка кире качтык»

(Ы Ш Азган эл).

«*Съезд* кур деп жиберди,
Болушуң менен бийиңди» (Токт)

«Эң мурун калкты келип миңге бөлгөн,
Законун мурункулар көзү көргөн» (Ы. Ш. Азган эл.).

«Почто менен жиберген,
Каттай жүрөт кайран эл» (Ы. Ш. Кайран эл).

«Эки бетиң албырып,
Эгизден жанган *панардай»* (Тог. М).

«Керилип басып түрдөнүп,
Керемофон үндөнүп» (Тог. М).

«Жүргөндөр жорго минип, *келеч* кийип,
Барганда Үч-Турпанга чарык кийди» (Ы. Ш. Азган эл).

Мисалдардан көрүнгөндөй, революцияга чейинки орус тилинен кабыл алуулар негизинен административдик-мамлекеттик башкарууга, транспорт жана башка катнашуу каражаттарына, үй буюмдарына, кийим-кечекке, иш кагаздарына, соода-сатыкка, өнөр-жай товарларына, эмгек шаймандарына, дыйканчылыкка жана башкаларга байланыштуу сөздөр эле.

Революциядан кийинки мезгилде орус тилинен кабыл алуунун мүнөзү, темпи, көлөмү жана жолу таптакыр жаңыча өзгөрдү. Жаңы коомдук түзүлүштү мүнөздөөчү *революция, социализм, коммунизм, совет, коммунист, комсомол, совхоз* сыяктуу орус тилинен кирген сөздөр менен катар, илимий терминдердин көпчүлүгү дээрлик орус тили аркылуу кабыл алынган интернационалдык терминология болуп эсептелет. Революцияга чейинки кабыл алуунун бирден-бир жолу болуп оозеки кабыл алуу гана эсептелсе, Совет бийлигинин мезгилинде орустар менен кыргыздар бир үй-бүлөдөй ынтымакташып, коммунизмдин салтанаты үчүн бирге эмгектенип жатуунун натыйжасында сөздөрдү оозеки түрдө кабыл алуу менен бирге, кыргыз элинин улуттук жазма адабий тилинин өнүгүшүнүн натыйжасында жазуу аркылуу кабыл алуу бүгүнкү күн үчүн негизги жол болуп калды. Кыргыз тилинин орус тилинен кирген сөздөрдүн эсебинен байышында котормо адабияттын, биринчи кезекте, марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерин, саясий, илимий-техникалык адабияттарды, өкмөт менен партиябыздын документтерин, окуу китептерин, окуу куралдарын которуунун мааниси абдан чоң. Кыргыз тилинин лексикасы азыр орус тилинин эсебинен эбегейсиз байыды жана ошонун натыйжасында жөндөмдүүлүгүн чексиз арттырды.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭСКИРГЕН ЖАНА ЖАҢЫ ЛЕКСИКА

Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү, өндүрүштүн, маданияттын, илимдин, техниканын жана башкалардын өнүгүшү менен тилдин лексикасы да өнүгүп отурат. Адамдардын турмушунда жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн тилдин лексикасы жаңы сөздөр менен тынымсыз толуктала берет. Ал эми эскирген түшүнүктөргө, нерселерге байланыштуу сөздөр тилдин сөздүк составынан сүрүлүп чыгып турат. Мына ушуга карата бардык эле тилдерде, ошонун ичинде кыргыз тилинде да, эскирген жана жаңы лексика бар.

Тилдин лексикасынан тигил же бул сөздүн чыгып калуу себептери, шарттары бардык эле учурда бирдей эмес. Ошондой эле «эскирген» деп аталган сөздөрдүн эскирүү даражасы жана алардын азыркы учурда колдонулушу да ар түркүн. Маселен, кээ бир сөздөр тилдин өнүгүшүнүн бир мезгилинде активдүү колдонулуп келип, азыркы күндө тилибизден таптакыр чыгып калган болушу, же айрым туруктуу сөз тизмектеринин, макал-лакаптардын компоненти катары гана колдонулушу мүмкүн. Ал эми экинчи бирлери тилдин активдүү запасынан чыккан менен, али элдин эсинде сакталып, же күнүмдүк речте катышпаган менен, тигил же бул кырдаалга жараша, элдик оозеки адабиятта, көркөм адабиятта, тарыхый чыгармаларда азыр да колдонулган учуру болот.

Демек, эскирген сөздөрдүн катары бирдей эмес экен. Ошондуктан буларды биз эскирүүнүн себебине жана бүгүнкү күндө тилде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө—мүнөзүнө карай жалпысынан эки топко, историзмдерге жана архаизмдерге бөлөбүз.

Тилдин лексикасында жаңы пайда болгон сөздөр неологизмдер болот.

Булардын ар бирине жекече токтолобуз.

Историзмдер.

Элдин өткөн турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запастан чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилде али колдонулган сөздөр историзмдер болот.

Кыргыз тилинде элдин өткөндөгү жашоо турмушунун ар түрдүү доорлорун, мезгилдерин мүнөздөөчү эң көп историзм сөздөр бар.

Академик К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965-ж) кыргыз тилиндеги көпчүлүк историзм сөздөр кыргызчадан орусчага жөн эле которулуп коюлбастан, тарыхый фактылардын негизинде так аныкталып, кеңири талдоого алынган. Бул *датка, манап* деген эки сөздүн сөздүктө кандайча талданып берилишин мисалга келтиргенибизде эле ачык байкалат.

Сөздүктө берилген маалыматтар боюнча алганда, *датка* — Кокон жана Бухара хандыктары тарабынан берилген эң жогорку наамдардын бири. Революцияга чейинки кээ бир изилдөөчүлөр муну полковник деген чинге барабар коюшкан. Өзүнө караштуу аймактагы адамдардын арызын ханга баян кылып туруу датканын көп милдеттеринин бири болуп саналган. Сөздүктө Алай өрөөнүн башкарган датка жөнүндө да бир-эки ооз маалымат берилген (булар жөнүндө сөздүктүн 187-бетинен караңыздар).

К. К. Юдахиндин бул сөздүгүндө *манап* түндүк кыргыздарга гана мүнөздүү деп көрсөтүлгөн. Автор манаптардын кандай категорияларга бөлүнөрү, алардын жүргүзгөн бийлиги ж. б. жөнүндө да айтып өткөн (мунун бардыгын 515-беттеги *манап* деген сөздүн макаласынан көрүүгө болот).

Сөздүктө историзм сөздөр *ист.* деген белги менен көрсөтүлгөн.

Историзмдер эскинин элесин берген элдик оозеки чыгармаларда кеңири кездешет. Маселен, кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр баяны жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы болгон «Манас» эпосуна ар кандай титулдарды, согуштук чиндерди, курал-жабдыктарды кийимдердин, буюмдардын аттарын, коомдук түзүлүшкө байланыштуу түшүнүктөрдү жана мифологиялык, диний түшүнүктөрдү жана башкаларды билгизген төмөндөгү историзм сөздөрдү көрсөтүүгө болот:

«Бели катуу бирөөнү,
Бек көтөрүп коёлук
Калкка кабар салалык,
Кайраты бар бирөөнү,
Кан көтөрүп алалык».

* * *

Аны көргөн маңгулдар,
Улуу *черүү* кол менен,
Жоонун изин басыптыр

* * *

Нескара акыл чыгарды,
Нөкөрлөрү кубанды

* * *

Он эки *жайсаң* ээрчиткен,
Ойрон Жолой көрүнөт.

* * *

Колуна үйдөй *курсу* алган,
Жолукканды бир салган.

* * *

Күрөөкө соот дат болду,
Кермеге толгон ат болду.

* * *

Кара жаак *айбалта,*
Муну кайкалатпай ким аштайт.

* * *

Добулбас үнү бакылдап
Чыңыроо үнү такылдап
Сыр бараң үнү жаңырып,

* * *

Кыргын салчу *нар кескен,*
Кылычын ичтен байланды.

* * *

Көк темирден *туулга,*
Көмкөрө кийип алыптыр

* * *

Ак найза колдо койкоюп,
Накери бутта чойкоюп

* * *

Арыстаныңдын *Аккелте,*
Ортосу болот, оозу албарс,
Түтүнү туман, түбү асман,
Кароолу тажаал, огу ажал,
Асынып жүрсө *Ак келте,*
Ачууланса *койчагыр*..

* * *

Басып келип баатырын,
Ач албарс менен бир чаап,
Белинен эки бөлгөнү.

* * *

Ошондо кытай Алооке,
Ордону бузуп кул кылып,

* * *

Напсйси чоң Алооке,
Канкорду кудай урганы
Алты миң жамбы, миң кундуз,
Алым алып турганы

* * *

Каяшаяк бергендин,
Колуна *чеге* кадатты.

* * *

Тирүү кармап алатко,
Зынданына салатко.

* * *

Бакшы менен *бүбүдөн,*
Немесин койбой чакырды.

* * *

Өзү *жайчы* кан Жолой,
Токойго кирип барганы
Күн жаадырчу *жай ташты,*
Көтөрүп суугa салганы.

Ошондой эле жазуучулар элдин өткөн турмушун, өткөн доордун колоритин түзүү үчүн *көркөм* чыгармаларда, өзгөчө тарыхый көркөм чыгармаларда автордук баяндоодо да, персонаждардын речинде да мындай сөздөрдү кеңири колдонушат. Бул жагынан «Сынган кылыч» аттуу тарыхый романда Төлөгөн Касымбеков чоң ийгиликке жетишкен. Ал кыргыз элинин Кокон хандыгынын мезгилиндеги турмушун таамай сүрөттөө, доордун нагыз атмосферасын так чагылтып көрсөтүү үчүн сүрөттөлгөн мезгилге мүнөздүү *аскер башы, удайчы, сарбаз, аталык, жүз башы, паңсат, бий; саркер, өкүмдар, сыпай, миң башы, казый, датка, куш беги, кара келтек, миршаб, карачапан* деген сыяктуу историзмдерди билгичтик менен колдонгон. Романдан мисал келтирелик: Ушул учурда кокондуктардын *аскер башчысы* да мерчемдүү өңүткө келген»; «*Удайчы* эки жакты бат-бат каранды»: «Кызыл кийген *сарбаз-*

дар далдакташып, шашылып жүрүшкөн болуу керек»; «Ал Алымкул *аталык* эмес беле?»; «*Жүз башылык* султаны чыкчырылып, чымкөк кемзолун шымданып койгон чалбардын багелегинен кызыл булгаары өтүктүн тумшуктары чукчуюп чыгып турду»; «Тилинде эми бар, билегинде күчү бар жаш азаматтардан тандап, *саркер* көтөрүп алгыла». «Ар убакта *өкүмдарлар* атак үчүн жанына ырчы, чоорчу, чечен топтоочу экен»; «Ибрагим Хайал *сыпайлардын* коштоосу менен дарбазалардын бекемдигин карап, кытайчалар орнотулган жерлерин көрүп келатты.; «—*О, паңсат* үкөм... о, жакшылар, бир соболго жол барбы?»; Булардын *миң башысы* бар бекен?» — деп, күңк этти Ибрагим Хайал өзүнө өзү суроо берип, жер тиктеп турган бойдон», «Бир кечте Нүзүп шаардын *казыйын* жалгыз чакырып алды»; «Казынанын кошунунан башка да, курал кармоого жараган эр бүлөдөн сансыз *каракелтек* жыйналды», «Көп өтпөй буларга Маргалан беги кыпчак Өтөмбай *кушбеги* кошулду». «Коргондо акырын кобурашкан үн угулду да, жанына *миршаб* ээрчитип, балаханага Маргаландын беги чыгып келди;» «Күчүгүндө бактым эле буларды, ит, болгондо *карачапандарга* кошулуп, кайра өзүмдү талады» ж. б.

Кыргыз элинин падышалык Россиянын кол алдында турган мезгилиндеги турмушуна арналган Касымаалы Жантөшевдин «Каныбек», Аалы Токомбаевдин «Таң алдында», Мукай Элебаевдин «Узак жол» романдарынан жана башка чыгармалардан *падыша, ак падыша, губернатор, болуш, старчын, оёз (үйөз), полиция, пристав, стражник, көпөш, писир, тилмеч, кызыл чок, атаман, жасоол, жатакчы, мужук, каторжан, жазалоо отряды* жана ушул сыяктуу башка мүнөздөгү историзмдерди жолуктурабыз. Мисалы, «Каныбектен»: «Бирок бул окуя Айдарбек менен Сооронбай *болуш* үчүн айтып түгөнгүс күйүт болду», «Айдарбек менен Сооронбай *болуш* Тагай менен Карабекке жол баштатып, жыйырма *полиция* жиберишкен,» «Алыбай *старшы* башын төмөн салган бойдон үндөбөй тура берди,» «Ал эми, *оёз* жагын мага койгула—деп, Айдарбек *датка, уезддин* начальнигин колуна аларына отургандарды ишендиргендей, көкүрөгүн кере күлүмсүрөп көзүн кысып койду.

«Таң алдындадан»:

> «*Падыша* кылган кылмыштын,
> *Эң чоңу ушул эмеспи!*»

* * *

«Андрейиң келбей калды,
Тууган жерге кайрылып,
Ушул, ушу *ак падыша,*
Кетмейинче тайгылып!»

* * *

«Сурабай иштин жайын толук, терип,
Пристав соту менен жетти келип».

* * *

«*Ыстарчын, писирлер* да кызыл-жаян,
Талатып кумурскага бөйү-чаян,
Далбастап араң качып кутулгандай,
Кылчактап чегиништи төшкө таяп»

* * *

«Күр жерди ээлегендер *казак-орус,*
Калганын сатып жеди *манап, болуш».*

* * *

«*Тилмечтер* Кантай менен кетти дешет,
Ээрчитип *атаманды* капкайдагы».

* * *

«Кол койгон *губернатор* Фальбаум өзү,
Бир гана буйрук тапты жарты барак».

* * *

«Малдуулар бүт жайлоону басып койду,
Жатакчы жайлатмакпы малсыз бойду!»

* * *

«Чыгым деп алкымдашат *кызыл чогу,*
Аларга эсеп эмес малдын жогу».

* * *

«Биз түгүл орустардын *мужуктарын,*
Кекишет кеги бардай шапалактап».

* * *

«Көрбөсөм да *каторжандар* тилинен,
Так көргөндөй таамайланды Ленин».

«Жардам кылбай «турпанчы» деп бөлдүрдү,
Элди экиге тукурушуп көндүрдү.

Элдик болсо *эсер* менен *меньшевик,*
Кыргыздарга кыйбайт беле өндүрдү».

* * *

«Жараксыз Байкашканын айлы кайдан,
Жазалоо отрядга салсын майдан».

«*Узак жолдон*»: «Кызыл-Кыядан ары Кутурган-Булакта почтоочу Матрей деген чоң көпөш бар», «Чоңкол десе бүтүн Каракол *үйөзүнүн* жаш баласына чейин билет»; «Бул Тогузбай айылынын *старчыны эле»;* «Ошондуктан кайдагы жем издеген Чоңколой *стражник, пристав, бий, болуш* дебей кезек-кезек ушунда жыйналып, баш кошуп алып жемге тоюп жата беришчү»; «Анткени, *кеңсалар жасоолунун* пагон тагып, кылыч асынгандан башка да бир белгиси — кызыл тебетей киет» ж. б.

Историзмге жалаң гана революцияга чейинки айрым түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр эле өтпөстөн, Совет бийлигинин алгачкы жылдарында пайда болгон кээ бир сөздөр да өткөн. Мисалы:

> «Жарыялайм советтердин бийлигин,
> *Ревкомдун* тапшырмасы боюнча» (А. Т. Таң алдында).

«— Оштогу *ЧКнын* адамдарынын жана Акмат менен Анна жолдоштордун айтууларына караганда да бул чын» (К. Ж. Каныбек). «Жогор жактан берилген нускоонун негизинде Күн-Чыгыш айылында *ыктыярдуу отряд* уюшулуп, ага каалаган жаштар жана каалаган дыйкан адамдары жазылышты». «Бузуку бандит эл душмандарын кыраакы *саясы башкарма* ушул баштан камакка алса деп сураймын.» (Т. С. Тоо арасында) ж. б.

Бул сөздөр белгилүү доорду мүнөздөөчү касиетке ээ, ошондуктан аларды азыркы учурда колдонулган башка сөздөр менен алмаштырып берүүгө мүмкүн эмес. Булардын стилистикалык эмоционалдуулугу да мына ушунда.

Архаизмдер.

Историзмдерден айырмаланып, элдин турмушундагы түшүнүктөрдүн, нерселердин эскириши менен бирге эскирбестен, түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөз же маани гана ордун башка сөзгө бошотуп берүү менен, тилдин сөздүк составынан биротоло чыгып, элдин күндөлүк речинде такыр унутулуп калган сөздөр жана маанилер а р х а и з м д е р деп аталат.

Архаизм болгон сөздөр элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы тилдеги гана синоними колдонулгандыктан, жазма традициясы болбогон тилдерден андай сөздөрдү табуу жана анын азыр ордун баскан эквивален-

тин так көрсөтүп, кийинки сөз менен алмашуу мезгилин, себебин аныктоо кыйынчылык туудурат. Кыргыз тилинин өнүгүшүнүн бардык учурун мүнөздөй алуучу жазма эстеликтердин жоктугу кыргыз тилинде мурда колдонулуп, кийин ордун башка сөздөргө бошотуп берген сөздөрдүн изин табууга көп учурда мүмкүнчүлүк бербейт. Ошол себептен биз кыргыз элинин улуттук жазмасынын пайда болуш мезгилинен бери карай, көбүнчө, коомдук-саясий жана илимий терминдерде пайда болгон архаизмдер жөнүндө сөз кылуу менен гана чектелебиз.

Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана калыптана баштаган улуттук жазма адабий тили менен бирге кыргыздын коомдук-саясий жана илимий терминологиясы да түзүлө баштады. Бардык эле жаңыдан түзүлгөн нерселердей эле кыргыз тилинин терминологиясы да дароо өз жайында түзүлө койгон жок. Жаңыдан түзүлүп жаткан терминдердин бир кыйласы, албетте, өздөрү туюнткан түшүнүктөрдүн маңызын ачып бере албады. Уламдан-улам такталып, жаңы терминдер менен алмашылып, мурункулары тилдин сөздүк составынан чыгуу менен архаизмге айланды.

Тилден сөздөрдүн эскирип чыгып калышы бир деңгээлде болбойт. Кээ бир сөздөр бүтүндөй колдонуудан чыгып калса, экинчи бирлеринин айрым маанилери архаизмге айланат да, калган же жаңыдан ээ болгон маанилери менен тилде жашоосун уланта берет, үчүнчү бирлери сырткы гана тыбыштык формасын өзгөртөт да, мурдагы айтылышы тилде колдонулбай калат, ал эми төртүнчү бирөөлөрүнүн сөз жасоочу формасы өзгөрүүгө учурап, мурунку морфологиялык калыбында эскирүүгө дуушар болот. Мына ушуга карай кыргыз тилиндеги архаизмдер с е м а н т и к а л ы к, л е к с и к а л ы к, ф о н е т и к а л ы к ж а н а м о р ф о л о г и я л ы к архаизмдер болуп бөлүнөт.

С е м а н т и к а л ы к а р х а и з м д е р болуп, тилден бүтүндөй сөз чыкпастан, анын колдонуудан чыккан айрым маанилери гана эсептелет. Бүгүнкү күндө да тилибизде кеңири колдонулган бир кыйла сөздөрдүн ушул эле кылымдын 20—30-жылдарында башка да маанилерде колдонулгандыгын жана ал маанилердин азыр эскирип калгандыгын ошол кездерде чыккан газета-журналдардан, чыгармалардан алынган мисалдардан көрө алабыз. Алсак, «Совет» деген дүйнө жүзүнүн бардык жеринде түшүнүктүү... жумушчулар үчүн, бардык эмгекчилер үчүн абдан

белгилүү, сүйкүмдүү»[1] болгон сөздүн ордуна *кеңеш* деген сөз колдонулган. «Азыркы убакта *кеңештер* шайлоолору көп жерлерде эң кызык өтүп жатат».[2] («Э.-Т», 1926, 4-январь).

«Жашагын *кеңеш* өкмөт!» (Токт.)

«Кеңешти куруп Ленин,
Кедейге устун тургузган!» (Токт.)

«Кеңеш өкмөт жүргүзүп,
Келтирди Ленин кезинди» (Тог. М.)

«Жаңы журтка кондурган,
Кеңеш өкмөт жашасын!» (Тог. М.)

Кеңеш азыр мамлекеттик бийлик органынын маанисинде эмес, кадыресе гана «кеңешүү», «акылдашуу» деген мааниде колдонулат.

«Революция», «реформа» деген сөздөр да ыгы жок кыргызчалатылып, *өзгөрүш, төңкөрүш* деген сөздөр менен алмаштырылып келген. «Улуу Октябрь *төңкөрүшүнүн* 7-жылкы майрамынан туулуп олтурган кыргыз мамлекетинин уюткусу: кыргыз арасынан чыккан батрак, кедей, дыйкан кошчулар» («Э.-Т», 1924, 7-ноябрь), Мында *төңкөрүш* «революция» маанисинде колдонулуп жатат. Ал эми Орто Азиянын негизги иреспубликелери жана облустарындагы жер *төңкөрүшүнүн* жүргүзүлгөндүгүнө толук бир жыл толо элек» («Э.-Т», 1927, 1-май) деген сүйлөмдө «реформа» маанисинде колдонулган.

«Өзгөрүштөн билдиңби,
Кедейлер ишиң оңдугун» (Тог. М.). ж. б.

Бул жерде да «революция» деген сөздүн орду «өзгөрүш» болуп кыргызчалатылган калыбы боюнча колдонулган.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле пайда болгон *башкарма* деген сөз «Эркин Тоодо» жана башка адабий чыгармаларда азыркы берген маанилеринен башка «редакция» деген мааниде да колдонулган: *«Башкар-*

---

[1] В. И. Ленин, Чыгармалар, 29-том, кыргызча биринчи басылышы, Фрунзе, 1957, 266-бет.

[2] «Эркин тоодон» алынган мисалдарда ошол мезгилге мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөр гана калтырылып, калган учурда азыркы орфографиялык жазылышына ылайыкталып берилди.

мага жиберилген макалаларда жазуучунун толук адреси болсун» (Э.-Т», 1924, 7-ноябрь).

«Эркин-Тоодо» *мал* деген сөз «товар» маанисинде да колдонулган: «Беш-Жыгачта бир кеперетип бар, болгону менен *малы* өздөрүнүн мүчөсүнөн артпайт» («Э-Т», 1926, 8-январь).

Топурак деген сөз «территория» маанисин да билгизген: «Т.ССР *топурагында* агартуу жолу менен Кызыл Азыйа темир жолунда 6 окуу журтунда 688 кишиге кесипчилер тарбыйасы берилип жатат» («Э.-Т.», 1926, 11-январь).

Партия, мекеме, коомдор тарабынан басылып чыккан газета, журнал ж. б. маанисинде *тил* деген термин колдонулган, бул мааниде азыр «орган» болуп колдонулат: «Эркин-Тоо» кыргыз эрктүү облусунун облустук кемунус партыйа, облустук аткаруу кемитети, облустук кошчу, жаштар кемитети жана кесипчилер уйумунун *тили* болуп чыгат» («Э.-Т», 1926, 4-январь).

Эсеп деген сөз төмөнкү сүйлөмдөрдө «отчет» деген мааниде берилген: «Мунун үчүн бардык кемитет калык алдында кылган ишинен *эсеп* берүүгө тийиш» («Э.-Т», 1926, 11-январь). «Кезитибиздин өткөн сандарында Орусуя Кемунистер партийасынын борбор кемитетинин *эсеби* тууралу баяндамалар басылып өттү». («Э.-Т.», 1926, 11-январь).

Лексикалык архаизмдерге мисал кылып, азыркы кезде кыргыз тилинин сөздүк составынан биротоло чыгып калган, бирок жыйырманчы жылдарда эле колдонулуп, басма сөз беттеринде кеңири учураган *кеңештер бирдиги, кеңештер союзу, айыл кеңеш, жай байлык, тегизчилик турмуш, өкмөт өнөрү, сөз жарыштыруу, кыр көрсөтүү, чоң чогулуш, утуш кагазы, кесипчилер уюму, төр ага, катчы, түп киндик* деген сыяктуу сөздөрдү көрсөтүүгө болот. Мисалы: *«Кеңештер бирдигиндеги* биздин майрам «эмгекчилердин кубаныч күнү» деп саналат» («Э.-Т», 1927, 1-май). «Май майрамы он жылдан бери тынчтык жол менен майрам кылынып келе жаткан *Кеңештер Сайузунан* башка бардык мамлекеттерде жалгыз гана байлар мамлекети тарабынан болуп жаткан кордуктар гана эмес, байларга сатылып кеткен жумушчулар партиясынын баштыктары менен күрөшүү күнү болуп келе жатат» («Э.-Т», 1927, 1-май). *«Айыл кеңеш* болуштук бюджети орундатсын». «Болуштук бюджетти орундатуу

жолунда *айыл кеңеш* чоң орун тутат», «Айыл чарба салыгынан башка кириштер жагынан да *айыл кеңеш* четте калууга жарабайт». («Э.-Т», 1926, 8-январь); «Бүткүл зуот-пабриктердин жана тышкы соода иштеринин эмгекчилер колунда болушу, мунун үстүнө ички соода жана кеперетиптердин күндөн күнгө илгерилеп-кеңип бара жаткандыгы, *жай байлыкка* тоскоол болуп, уйумдашкан, тартиптешкен эмгекчилерди *тегизчилик турмушуна* карай жетелеп бара жаткан жолдор болот». («Э.-Т», 1926, 11-январь). «Биз алдыңкы жылда жалгыз гана *өкүмөт өнөрүн* оңоо жолунда эмес, балким айыл чарбаны алга жөнөтүү жолунда айыл кыштактардагы күчү аз жана орто дыйкандарга карыз берүү үчүн далай акча берүүбүз керек болот» («Э.-Т», 1926, 8-январь). «Сыяз бул маселелер менен убакытты өткөрүп, *сөз жарыштырууну* керексиз таап, бул ойдун жаңылыштыгын, негизсиздигин түшүндүрдү» («Э-Т», 1926, 11-январь). Жыл сайын 1-май күнү бардык капиталчыл мамлекеттердеги жумушчулар көпчүлүктүн *кыр көрсөтүүлөрүн, чоң чогулуштар* өткөрүп, ошону менен бир убакта иш таштоолор уйуштуруп турушат». «Мындан жана биздин ички, сырткы алыбыздан *кеңештер бирдигиндеги* эмгекчилердин Биринчи Май күнүндөгү *кыр көрсөтүүлөрүнүн* негизги ураандары келип чыгат» («Э.-Т», 1927, 1-май). «Өкүмөткө жардам берип, өз чарбабызды түзүү, ар түрдүү оор салыктарды азайтуу жолунда дыйкандардын *утуш кагазы чоң* пайда келтире алат» («Э.-Т», 1926, 8-январь). «Эркин-Тоо»... *кесипчилер уюмунун* тили болуп чыгат» («Э.-Т», 1926), Куршаб болушунун *төрагасы* Мырза уулу, *катчысы* Абдылда уулу» (Э.-Т.» 1926, 4-январь).

> «*Түп киндигиң* Маскөөдө,
> Түркүгүң турат Ташкенде,
> Куп дөөлөткө жолуктук,
> Кулак салба эч кепке» (Тог. М.).

Азыр бул архаизм сөздөрүнүн ордуна *Советтер Союзу, селолук Совет (сельсовет), жеке менчик ,социализм, өнөр жай, дискуссия, демонстрация, митинг, заем облигациясы, профессионалдык союз (профсоюз), председатель, секретарь, борбор* деген сөздөр колдонулат.

Фонетикалык архаизм болуп азыр жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен, мурунку кебетесинде эскирүүгө дуушар болгон сөздөр эсептелет. Азыркы кездеги жазылышынан жана айтылышынан айырмаланган сөз-

дөрдү мисал кылып дагы эле «Эркин тоо» газетасынан алып келтирсек болот: «Эркин тоо» кезитинин түпкүлүктүү мээлеген максаты: калың кыргыз калкын, анын ичинде кедей-кембагал шордуууларынын көзүн ачып, саясы агым менен тааныштырып тарбияламак» (1924, 7-ноябрь). «Орус кыштактарына шайлоо өткөрүү үчүн болуштук шайлоо *кемесиясы* жана кызматкерлери менен кең жыйналыш кылып, өзүбүз кыргыз селенийаларына кеттик» (1926, 8-январь) «Кеңеш өкмөтүнүн иштерин орундоо жолунда ленинчил *кемсомолдор* чоң орун алат» (1926, 4-январь). «Эркин тоо» кара кылды как жарган адил, чын сүйлөгүч, кеңештер өкмөтү, *кемунис* партиясынын бикирин, максатын бей-бечарага жая турган кыргыз автономиялуу өкүмөтүнүн тили болмок» (1924, 7-январь). Жалгыз болуштук аткаруу *кемитети* ыраак жерде болгондуктан, айыл иштерге керегинче тааныша албайт» (1926, 8-январь). «Жайылганда ушу күнгө чейин бир да *кеперетип* ачылбаган» (1926, 8-январь). ж б. Бул мисалдардагы астылары сызылган *кезит, кемесия, кемсомол, кемунис, кемитет, кеперетип* деген сөздөр адабий тилде фонетикалык архаизмге айланып, интеллигенттер, жаштар тарабынан азыр бул сөздөр толук орус тилинин нормасында өздөштүрүлүшүнүн натыйжасында жазма жана оозеки речте тең *газета, комиссия, комсомол, коммунист, комитет, кооператив* түрүндө гана колдонулат.

Ошондой эле мурдатан оозеки чыгармаларда жолуккан кээ бир жер-суу аттары, элдердин аттары азыркы адабий тилде фонетикалык жаңы түр алып, мурдагы аталышы архаизмге өткөндүгүн байкоого болот. Мисалы:

«Бирөөндү айдайм *Оролго,*
Бирөөндү айдайм *Эренге,*
Бирөөндү түшүрөм акыр тереңге»

* * *

«Туурасы *Эртиш* суу болсун,
Аягы *Орол* тоо болсун,
Бир чети *Тебит* чөл болсун»

* * *

«Эки күнү жол жүрүп,
Ат аябай мол жүрүп,
Маңгулга кирип кетиптир» («Манастан»)

«*Оогандын* элин Курманбек,
Калмактардай ойлойбу» («Курманбектен»)

Мындагы *Орол, Эрен, Эртиш, Тебит, Маңгул, оогон* деген аттары азыр *Урал, Иран, Иртыш, Тибет, Монгол, афган* болуп колдонулат.

Азыр колдонулган сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу аффиксинен гана айырмаланган архаизмдерди морфологиялык архаизм дейбиз. Маселен, бүгүнкү күндөгү адабий тилибиздеги *жумушчу, уюм, башчы, социалисттик, капиталисттик, капитализм* деген сөздөрдүн ордуна мурда ушул эле сөздөргө уңгулаш, бирок мүчөсү боюнча айырмаланган *жумушкер, уюк, баштык, сатсыйалчыл, капиталчылык* деген сөздөр колдонулуп келгендигин төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот: «Партияны *жумушкерлер* менен күчөтүү иштери башка тетик менен жүрө бермекчи болду» («Э.-Т», 1926, 11-январь). Шайлоо болордон мурун партия *уюктары* менен кеңешип, кемсомолдо мүчө болгон жаштардын жыйылыштарын чогултуп, аларды шайлоого катыштырууга үндөп кызыктырсын» («Э.-Т», 1926, 4-январь). «Кыргыз институту ачылары менен бирге жанына ленинчил жаштар *уюгу* ачылды» («Э-Т», 1926, 8-январь). «Облустук партия кемитетинин үгүтнасыят бөлүмүнүн *баштыгы* Айтмат уулу» («Э.-Т. 1926, 18-январь). «Чет мамлекеттерде *сатсыйалчыл курулуш* жок. Анда *капиталчылык* өкүм сүрөт» («Э.-Т», 1927, 1-май).

Жазуучулар көркөм чыгарманын персонаждарын сүрөттөлүп жаткан мезгилге, учурга ылайык тил менен сүйлөтүш үчүн тилдик каражат катары архаизмдерге да кайрылышат. Маселен, кыргыз айылына колхоз курулушун сүрөттөөгө арналган Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынан төмөнкүдөй архаизмдерди учуратабыз. «Кирген адам басып келип, столдун каршысында дагдая тартып тура калып суранды:—*Айыл кеңештин* мекемеси кайда?» «Ушул ушакка ишенген сиздерди сурайлы, Соке,—деди Сапарбай мостоё.—Мына, *бирикме чарбаны* кандай өткөрүү жөнүндөгү маалыматты кезиттен уктуңар». «...материал бакат жалган деп, «Эркин тоо» *башкармасына* жооп жазыш...»

Бул сыяктуу архаизмдерди Ш. Бейшеналиевдин «Кычан» повестинен да жолуктурууга болот: «—Айланайын *кеңеш өкүмөтү, кемунус партиясы* кош айдоочу машине жибериптир», «Кээ бири батрачкомго, *айыл кеңешинин төрагалыгына, катчылыгына* көтөрүлүшкөн». Мында сү-

реттелген мезгилге мүнөздүү, бирок азыр *сельсовет, колхоз, редакция, совет өкмөтү, коммунисттик, председатель, секретарь* деген сөздөр менен алмашылган архаизмдерди пайдалануу аркылуу авторлор чыгармаларынын каармандарынын учурга ылайык речин түзүүгө жетишкен. Бирок архаизмдерди стилистикалык максатка байындырбай, автордук баяндоодо колдонууга болбойт, анткени ал түшүнүктүн учурдагы закондуу туюндуруучусу болгон синоними тилде азыр жашап жатат. Ал эми көркөм чыгарма бүгүнкү күндүн окуучуларына арналат, ошону менен бирге көркөм чыгармаларда жолуккан архаизмдердин бардыгы эле стилистикалык максатта колдонулган экен деп түшүнүүгө болбойт. Бүгүнкү күндө биз архаизм деп эсептеген жогорудагы көп сөздөр 20-30-жылдарда кадыресе эле сөздөр болгон жана жазуучулар тарабынан алар чыгармага атайын стилистикалык түс менен берүү үчүн эмес, жөнөкөй гана тилдик каражат катары пайдаланылган. Маселен, 1922-жылы жазылган Тоголок Молдонун «Алга, алга» деген ырындагы:

«Ленин туусун
Колуңа карма!
Өзгөрүштү ырдап,
Өз элиңе жарда»,

же 1918-жылы жазылган Ысак Шайбековдун «Большевиктер партиясына» деген ырындагы:

«Кубанам, *уруяттын* келгенине,
Большевик падышаны жеңгенине»,

же Аалы Токомбаевдин 1924-жылы жазган «Өкмөт ээлерине» деген ырындагы:

«*Фабрик, зоотто* иштеген,
Өпкөсүн оозго тиштеген,
Жумушчулар, тургула»

деген үзүндүлөрүндө асты толкундуу сызык сөздөрдүн *өзгөрүш, уруят, фабрик, зоот* болуп айтылышы өз мезгили үчүн архаизм эмес эле.

Неологизмдер.

Коомдун тынымсыз өнүгүшү менен бирге тилдин лексикасында жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жа-

на жаңы маанилердин пайда болушу талап кылынат. Тилдин лексикалык өнүгүшүнүн мына бул процесси неологизмдердин тарыхый өсүш шарттарына, анын пайда болуу ыктарына жана чыккан булактарына көз жүгүрткөнүбүздө даана байкалат.

Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштары, жаңы нерселер, түшүнүктөр менен бирге пайда болуп, тилдин активдүү лексикалык составына өтө элек сөздөр, сөз айкалыштары же сөздүн жаңы маанилери **неологизмдер** деп аталат. Тилде кеңири колдонулуп, мааниси жалпы массага жеткиликтүү болгонго чейин неологизмдер, чындыгында, пассивдүү сөз каражаттарына гана жата алат.

«Неологизм» деген түшүнүктү тилдин өнүгүшүнүн бүгүнкү күнкү гана абалына карата түшүнбөстөн, ар кандай белгилүү тарыхый мезгилдеги тилдин абалына карай түшүнүүгө тийишпиз. Азыркы кыргыз адабий тилиндеги неологизмдер жөнүндө сөз кылганда, сөзсүз совет доорунда пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы сөз айкалыштары, жаңы маанилер жөнүндөгү түшүнүктөрдү алабыз. Орус тилинин түшүндүрмөлүү сөздүктөрүндө да совет доорунда пайда болгон сөздөргө «жаңы» деген белги коюлган.[1] Советтик коомдун өнүгүшүнүн конкреттүү этаптарына конкреттүү неологизмдер тиешелүү. Маселен, айыл чарбаны коллективдештирүү мезгилине *колхоз, совхоз, колхозчу, бригада, звено, трактор комбайн, эмгек күн* деген сыяктуу, Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилине *автомат, танк, танкист, бомб, истребитель, дот, дзот, командование, поход* деген сыяктуу, космосту өздөштүрүү мезгилине *космос, космонавт, космостук корабль, учкуч-космонавт, спутник* деген сыяктуу неологизмдер таандык. Тилде жаңы пайда болгон сөздөрдүн ар биринин так хронологиялык чегин белгилөө көп учурда кыйын. Практика жүзүндө эч бир сөздүк жаңы пайда болгон ар бир сөздү өз маалында каттоого үлгүрө албайт.

Тилибиздеги революциядан кийин пайда болгон сөздөр советтик коомдун өнүгүшүнүн бир учуру үчүн неологизм болгон менен, экинчи бир учуру үчүн неологизм болбой калышы мүмкүн. Ал гана эмес, айрым неологизм

---

[1] А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Учпедгиз, 1955, 117-бет.

сөздөр историзмге өтүп кетиши да ыктымал. Маселен, Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде өкмөт менен партиянын жүргүзгөн саясатына, жаңы түзүлгөн мекемелерге, коомдук жана мамлекеттик уюмдарга жаңы кызмат орундарына тиешелүү чыккан айрым сөздөр кийин өзгөрүлгөн шартка, кайра түзүүлөргө байланыштуу историзмге айланып кетти. Кыргыз тилинде Октябрь революциясынан кийин пайда болгон *союз кошчу, жаңы үнөм саясаты, эл комиссариаты, ыктыярдуулар отряды* деген сыяктуу сөздөр бүгүнкү күн үчүн историзм болуп эсептелет.

Неологизмдер туюнткан түшүнүктүн эл үчүн жана ошол учурдагы коомдук шарт үчүн маанилүүлүгүнө жараша, кеңири таралышы да жана сейрек колдонулушу да ыктымал. Маселен, «жеңип жаткан коммунизмдин чыгармачылык күчтөрүнүн символу, бүткүл адамзаттын сыймыгы» болуп эсептелген «Жердин жана Күндүн жасалма спутниктери, кубаттуу космос ракеталары жана планеталар аралык космос кораблдери, атом электр станциялары космос кораблдеринде жер шарын айландыра»[1] совет элинин баатыр уул-кыздарынын триумфалдык учурлары мезгил жагынан жакында эле болсо да, тилибизде *жасалма спутник, космостук ракета, планета аралык космос корабли, атом электр станциясы, учкуч-космонавт* деген сөздөр кеңири колдонула турган болду. Анын тескерисинче, тилде мезгил жагынан алда канча мурда чыкса да, колдонулуш сферасы чектелген түшүнүктөрдү туюнткан айрым сөздөр, убакыттын өтүшүнө карабастан, лексиканын пассивдүү катмарында кала берүүсү мүмкүн.

Кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат.

1. Ички булактын эсебинен, башкача айтканда, кыргыз тилинин өзүнүн тилдик каражаттарын пайдалануу аркылуу жасалууда: Мисалы: *чыгарма, котормо, уюм, өндүрүш, кыймылдаткыч, көрсөткүч, өнөр жай, басма сөз, окуу китеби, эмгек күн* ж. б.

2. Сырткы булактын эсебинен кыргыз тилинде абдан көп неологизмдер пайда болду. Орус тилинен кыргыз тилине *спутник, космодром, космонавтика, космоведение,*

---

[1] Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын Программасы, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1961, 123-бет.

планетолет, телевизор, телеметрика, лавсан деген сыяктуу неологизмдер кийинки эле мезгилде келип кирди.

Неологизмдер тилдеги мурдатан эле колдонулуп келген сөз жасоочу элементтердин (уңгу жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн) жаңы биригүүсү менен, башкача айтканда, морфологиялык жол менен да, уңгулардын жаңы кошулуусу менен — синтаксистик жол менен да жасалышы мүмкүн. Мисалы: *ширетүүчү, футболчу, ашкана, башкарма, чыгарма, уюм, өнөр жай, басма сөз, баш макала, кызыл үй, эмгек күн* ж. б.

Жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн тилде бүтүндөй жаңы сөз жасалбастан, мурдатан колдонулуп келе жаткан сөз гана жаңы мааниге ээ болушу мүмкүн. Мындай жол менен семантикалык неологизмдер пайда болот. Маселен, борбор деген эски сөздүн «мамлекеттин борбору», *мүчө* дегендин «коомдун, уюмдун мүчөсү», *сын* дегендин «адабий сын», *күрөш* дегендин «тап күрөшү» сыяктуу маанилери жаңы түшүнүктү туюнтуу үчүн тилде кийин гана пайда болгон жаңы маанилерден болуп саналат.

Жалпы тилдеги неологизмдер менен катар сөз чеберлери көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин да жаратышат. Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктүү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Орус адабиятынын тарыхында мындай көркөм сөз каражатына классик жазуучулардан тартып, советтик жазуучулардын көпчүлүгү кайрылган. Жаңы жасалган сөздөргө Салтыков-Щедрин менен Владимир Маяковскийдин чыгармалары өзгөчө бай[1].

Кыргыз адабиятында да айрым акын-жазуучуларыбыз чыгармаларында индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди пайдаланышат. Маселен, акын Райкан

[1] Бул тууралу караңыз. А. И. Ефимов, Язык сатиры Салтыкова-Щедрина, Изд. МГУ, 1953, Г. О. Винокур, Маяковский — новатор языка, Изд. «Советский писатель», М., 1943; В. В. Тимофеева, Язык поэта и время. Поэтический язык Маяковского, Изд. АН СССР, М.,—Л., 1962.

Шүкүрбеков элде эзелтен аты белгилүү аракты «жинди суу» деп атаган. Абалтан бери чүчкүргөн кезде жооп катары айтылып, саламатчылыкты каалагандыкты билдирүүчү «акчүч» деген сылык сөз М. Алыбаев тарабынан стилистикалык максат үчүн коомдун ак колдоруна карата айтылуучу өткүр сөздүн ролунда колдонулган. Ал эми Аалы Токомбаев-*чылык* аффиксин стилистикалык максатта колдонуп, он деген сан атоочтон *«ончылык»* деген индивидуалдык неологизмин түзөт да, *туугандчылык, досчулук, журткерчилик, адатчылык, молдочулук, кыргызчылык, улутчулук, төрөчүлүк, уруучулук, улукчулук* сыяктуу эски турмуштун терс көрүнүштөрүн мыскылдоо үчүн пайдаланган.

Жазуучулар мындай неологизмдерди сатиралык курч курал катары гана эмес, терең лиризмди берүү үчүн да колдонот. Кыргыз поэзиясында сүйүктүү Ата Мекенди сүрөттөө үчүн-*стан* аффиксинин жалгануусу менен кыйла индивидуалдык неологизмдер жасалган. Маселен, стилистикалык максатта кыргыздын белгилүү акыны Алыкул Осмонов-*стан* аффиксинин жардамы менен «*Чолпонстан*» деген индивидуалдык неологизмин түзүп, өзүнүн 1937-жылы жарыкка чыккан алгачкы ырлар жыйнагынын бирин атаган. Акын сүйүктүү Ата журтун сүрөттөө үчүн *«Чолпонстан», «Нурлустан», «бактылуустан»* деген индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди колдонот.

«Кыргызстан *Чолпонстан* жаңы атың.
Акта эми, элим, элдин жаңы урматын.
Адамдыктын алга кеткен акылын,
Октой зуулдап куба турган убактың —
Кыргызстан сен *нурлустан* жаңы атың,
Кылым бою өчпөс Чолпон нур чачтың.
Чолпон болуп адамзаттын жерине,
Чолпон жылдыз нурларындай нур чачкын.
Кыргызстан, *бактылуустан* жаңы атың,
Жайылды элим сенин бүркүт канатың,
Качан укмуш, качан өнөр берет деп,
Күтүп турат сенин ар бир саатың» (А. О.).

Көркөмдүк сөз каражатындагы бул жаңы табылга акындын мекенге болгон сүйүүсүн ачууга зор көмөк көрсөтүү менен, ырга назиктик, лирикалуу эмоция берет.

Новатор акындын мындай жакшынакай табылгасын таланттуу жаш акын Эрнис Турсунов да пайдаланып, «Энеке-Кыргызстан» деген ырында *«Советстан»*, *«Ыйык-*

стан», «Алтынстан», «Жылдызстан» деген өзүнүн стилистикалык неологизмдерин түзгөн.

«Кадимки чалгыны курч кыраан куштан,
Карааным кайкып өтүп ыраак учкам.
Жат бутка чарбагыңды бастыргыча,
Жан курман, О — мекеним, Кыргызстан.
Энеке, Кыргызстан-*Советстан!*
Жашоомо арка-тирек жаралгандан,
Жаңа да батпаган күн, агарган таң,
Майданда менин суум, менин абам,
Мага бел махаббаттуу Кыргызстан! *Ыйыкстан!*
Кыйбасын өз боорундай тосуп чыккан,
Кыргыздын кымбат салты — берүү туз -даам.
Меймандос адети ошол байыртадан,
Мээримдүү менин өлкөм Кыргызстан.
Энеке-Кыргызстан-*Алтынстан!*
Укмуштуу достук үнүн кубулжуткан,
Узардың көп улуттуу уул-кыздан.
Март пейил акылына алкоо чачам,
Мага көрк, кооз, сулуу Кыргызстан!
Энеке Кыргызстан-*Жылдызстан!* (Э. Т.).

Стилистикалык максатта колдонулган неологизмдер индивидуалдык жаңылык катары дайым эле көзгө даана уруна бербейт. Аалы Токомбаевдин чыгармаларында жалпы тилде колдонулбаган көп сөздөр жолугат. Бирок алар тилде кеңири колдонулган сөздүк составдын фонунда анчалык ачык бөлүнбөгөнсүйт.

Жеке жазуучунун неологизми жалпы тилдик традициянын негизинде жасалганда гана элге түшүнүктүү болот да, өзүнө жүктөлгөн милдетти аткара алат. Тактап айтканда, алар тилдеги белгилүү элементтердин негизинде түзүлөт, ошондуктан мындай сөздөрдүн мааниси угуучуга же окуучуга атайын түшүндүрмөсүз эле маалым болуп турат.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШ СФЕРАСЫНА КАЙРА БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилинин жалпы лексикасы колдонулуш сферасына карай эки чоң топко — бүткүл улуттук коллективге бирдей түшүнүктүү болгон **ж а л п ы э л д и к л е к с и к а г а** жана белгилүү территорияда жашаган же белгилүү кесип боюнча байланышкан адамдардын коллективи үчүн гана мүнөздүү болуп, колдонулуш манерасы чектелген **ж а л п ы э л д и к э м е с л е к с и к а г а** бөлүнөт.

Кыргыз тилинин сөздүк составынын эң негизги бөлүгүн бардыкка кеңири түшүнүктүү жана кеңири колдонулган жалпы элдик лексика түзөт. Тилдин лексикалык уюткусу болгон жалпы элдик лексикасыз тилдин өзүнүн жашап турушу жана адамдардын ортосундагы пикир алышуунун эң маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы мүмкүн эмес. Ал бүткүл улуттук коллективдин бардык мүчөлөрү үчүн зарыл болгон турмуштук маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдүн бардыгын өз ичине камтыйт.

Жалпы элдик лексика жалпы улуттук адабий сөздүктүн негизин түзөт. Мындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү колдонулуш жагынан өтө туруктуу келет жана бардык стилде бирдей колдонула берет.

Колдонулуш сферасы чектелген сөздөр кандайдыр бир территориялык же социалдык жактан бириккен белгилүү адамдардын тобуна таандык болот. Диалектилик жана профессионалдык лексиканын фактылары мына ушундай мүнөздө болууга тийиш.

Диалектизмдер.

Тилдин белгилүү гана территорияга таралып, жалпы элдик мүнөздө болбогон фактылары **диалектизмдер** деп аталат.

Диалектизмдер атайын стилистикалык максат үчүн көбүнчө көркөм чыгармаларда кеңири колдонулат.

Жазуучулар, акындар диалектизмдерди чындыкты туура сүрөттөө, катышуучу адамдардын мүнөзүн ачып көрсөтүү үчүн көркөм каражат катары көбүнчө персонаждардын речинде, кээде автордук речте да колдонушат. Диалектизмди туура колдоно билүү көркөм адабияттын тилин байытууга чоң өбөлгө түзөт.

Көркөм адабияттын тилинде дилектизмди колдонуу жазуучунун дүйнөгө көз карашы, анын чыгармачылыгынын идеялык мазмуну, адабий сезими, түшүнүгү менен байланыштуу болот.

Көркөм чыгарманын тилине кирген диалектилик сөздөрдүн кайсы спецификалык белгилеринин берилгендигине жараша аларды лексикалык, фонетикалык, морфологиялык, синтаксисттик диалектизмдер деп бөлүштүрүүгө болот.

Лексикалык диалектизмдер. Жергиликтүү диалектилерге, говорлорго тиешелүү лексиканын адабий

тилде колдонулушу лексикалык диалектизмдер деп аталат. Лексикалык диалектизмдердин составы бир тектүү эмес.

Кээ бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө абсолюттуу синоним болушат. Башкача айтканда, адабий тилдеги сөз менен диалектидеги сөз бир эле түшүнүктү берет. Мисалы: диал. *илеп* ||ад. *эрин* «*Илептери* кеберсип, кара сур өңү түнөрөт» (Ш. А. Өкүм); диал. *ука*||ад. *ини.* «Өзүм сүйүнчүлөгөн *укамдин* ачыктан ачык шылдыңдап, кемсинткен кылыгына ушундай жаным кашайды» (К. Боб. Түштүк кызы); диал. *астана* ||ад. *босого.* «Он эки кыз 1-класстын *астанасын* кошо аттап, ошол жоон топ кыздан үчөөбүз калдык». (К. Боб. Түштүк кызы); диал. *ликап*|| ад. *тарелка* «Чыны, табактар менен *ликаптарга* көзүңүз түшөт» (К. Б. Түштүк кызы); диал. *дасоромол* ||ад. *кол жоолук, бет аарчы, жүз аарчы.* «Менин сага түбөлүк берилгендигиме ушул күбө болсун,— деди да, Зейнеп Бекжанга дасоромолун сунду» (М. А. Жашагым келет); диал. *асел*|| ад. *бал.* «Жыйын *асел* аарынын уюгундай күңгүрөп баратты» (Т. К Сынган кылыч); диал. *барик* ||ад. *жалбырак.* «Жолбун жел бариктерди акырын шыбыратып, кайта дым болуп жоголуп кетет» (Т. К. Сынган кылыч).

Лексикалык диалектизмдердин мындай түрүн нагыз лексикалык диалектизмдер деп атоого болот.

Диалектилик лексиканын экинчи бир түрү — жергиликтүү элдин турмуш шарттарына, чарбачылыгына үрпадатына гана тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атаган сөздөр. Бул сыяктуу түшүнүктөрдүн аттары бүткүл улуттук коллективге белгисиз болот. Мындай диалектизмдердин адабий тилде абсолюттук синоними болбойт. Диалектизмдин бул түрү этнографиялык диалектизмдер деп аталат.

Жазуучулар белгилүү территорияда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө үчүн этнографиялык диалектизмдерге көп кайрылышат. Кыргыз жазуучуларынын түштүк темасына арналган чыгармаларынан М. Абдукаримовдун «Жашагым келет», «Жаңырык» романдарында, К. Бобуловдун «Түштүк кызы» повестинде, Ш. Абдырамановдун, М. Гапаровдун повесть, аңгемелеринде мындай диалектизмдер бир кыйла кеңири колдонулган. Мисалдар келтирели: «Той кызматындагы аялдардын

экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис *абдесте* көтөрүп кирип кетишти». «Анын ийнинде *байтешеси* бар эле». «Алымкулдун үстүндөгү сүзүлүп калган боз *жегдесинин* ийиндери айрылып, кызыл-ала болуп кандын тагы көрүндү». «Анда бир топ кишилер менен кошо *мандикер* кылып жүргөн окшойт» (М. А. Жашагым келет). «Төрүбүздө шыпка жете катар жыйылган үч *мээрап* жүк үйүбүздүн көркү». «Бетимди жууп, эртеңки *нанүштага* апам экөөбүз бир отурдук» (К. Боб. Түштүк кызы). «Пешайбандын кыбыла жаккы бурчундагы *чарпаяда* бостек төшөп орун салды» (Ш. А. Өкүм) ж. б.

Лексикалык диалектизмдердин үчүнчү түрү — с е м а н т и к а л ы к диалектизмдер. Буга тыбыштык формасы боюнча адабий тилдеги сөзгө туура келип, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет. Мисалы: «Айзада каракөз башатка эки *челек* («чака» маанисинде) ийиндеп суугa келди» (Т. К. Сынган кылыч). «Сайдан өткөн соң аттан түшпөй эле, көк моюн *шишени* («бутылка» маанисинде) суурду» (Ш. А. Өкүм). «Тарткынчактатып жетелеп, *торпокту* («музоо» маанисинде) аркандап келди» (К. Боб. Түштүк кызы). «...Төлөнбай миңбашы... шай *көрпөнүн* («жууркан» маанисинде) үстүндө жатат» (М. А. Жашагым келет).

Көркөм адабиятта лексикалык диалектизмден башка жергиликтүү говорлорго тиешелүү туруктуу сөз айкалыштарынын-фразеологизмдердин колдонулган учурларын да жолуктурабыз. Мисалы: «*Аптапта катык жалашканбыз*» (Ш. А. Өкүм); «*Чүчбараны кам ойлогон* боз баш кыз акыл айткысы бар мага» (Ш. А. Тааныш адамдар).

Ф о н е т и к а л ы к   д и а л е к т и з м д е р.

Көркөм адабий чыгармалардын тилинде диалектилердин, говорлордун тыбыштык өзгөчөлүгүн берүүчү сөздөр фонетикалык диалектизмдер деп аталат. Мисалы: «Үстүн бастыра кийген зар *допу* (ад. топу) кандай сонун жарашып калган» (Ш. А. Өкүм). «Айылдагылар Мойдундун эң каардуу паңсаттарынын бири Пирмат *палбандын* (ад. балбандын) өлгөндүгүн угуп...» (М. А. Жаңырык). «— Эшиктеги *шорподон* (ад. сорподон) куюп иче кой, садагасы,— дейт» (Ч. А. Биринчи мугалим). «...колу жансыздай шалдайып, өз денесине *жубубай* (ад. жуубай)

турду». «Шералы *экөбүн* (ад. экөөнү) алма-телме тиктеп, сөздөрүнүн төркүнүнө акылы жетпей, шилекейин жутуп коюп, аңкайып отурду». «Ошол бойдон үнчүгушкан жок, үчөбү (ад. үчөө) үңкүрдүн оозуна барышты». «Айласыз, кубатсыз бууну (ад. мууну) титиреди», «Өзөгү күдүрөйгөн жаңак (ад. жаңгак), ак чечектүү бадал». «Ордонун кечеги айбаттуу билерманы Кокон базарынын ортосундагы атайын курулган бийик жыгач секиде кара темир жынжыр (ад. чынжыр) менен бек чырмалып, үстүндө ыштанынан башка эчтемеси жок, жылаңач турду» (К. Т. Сынган кылыч), «Ким *кептир* (ад. келиптир), эч ким *кеген* (ад. келген) жок,» «Ушундай кызматта тургандан кийин жолдош-жоросу *бовой* (ад. болбой) коёбу. Бир марта (ад. мертебе) кичине демдеп койду деп бейжайлык кылганым бовос» (ад. болбос) (Ш. А. Өкүм).

Морфологиялык диалектизмдерге адабий тилдеги сөздөрдөн өзүнүн грамматикалык формалары боюнча айырмаланган сөздөр кирет. Мисалы: «Ушундайын да бар *беде* (ад. беле)» (Ш. А. Өкүм). *«Мобу* (ад. мына бу) Бармандын кызынын жоругу так ошондой болду го, мышмыл» (Т. С. Батыйна). «Шол (ад. ошол) замат кемзелимдин ички чөнтөгүнөн... сууруп чыгып, ага сундум» (К. Боб. Түштүк кызы). «Менин Ошто эң *кадырдан* (ад. кадырлуу) өзбек досум бар» (М. А. Жашагым келет). *«-Э, келиң* (ад. келиңиз),— деди чоочун аялга карап...» (К. Ж. Каныбек). «Ылайым өмүр бою кем *болбоң* (ад. болбоңуз)» (М. А. Жашагым келет). «Бизди шектүү кишилер катары эсептеп, өз жолубузга *салгалы* (ад. салганы) келатышабы» (М. А. Жашагым келет). «Кантели, Теңирберди аке, жаш балдарга туугандын баасы жок болсо болоттур (ад. болор)» (Т. К. Сынган кылыч). «Ана, шаңкайган улуу тоолор... көкмөк (ад. көпкөк) чөп... Бейгам күн» (Т. К. Сынган кылыч).

Кыргыз тилинин кээ бир говорлору татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырууда «ки», «лекин» сыяктуу байламталарды колдонуу менен адабий тилден айырмаланат. Мындай синтаксистик диалектизмдер да көркөм адабиятта кезигет. Мисалы: «Мааниси шу *ки*, ордого көрсөткөн кызматыбыз өз журтубуздун арын сатканыбыз болбойт». «—Булар-

дын ортосу ушундай чаташкан *ки*, бир жагы кыйрамайынча тынччылык болбойт» (Т. К. Сынган кылыч).

Диалектизмди көркөм адабиятта пайдаланууну эки жактуу кароо керек. Бардык адабий тилдер, ошонун ичинде кыргыз адабий тили да, жергиликтүү диалектилердин эсебинен дайыма өзүнүн лексикасын байытып турат. Көркөм адабиятта мындай лексиканы пайдалануу менен жазуучулар өздөрүнүн лексикалык запасын байытып, сүрөттөө көркөм каражаттарын ар түркүн кылууга мүмкүнчүлүк алат.

Ар бир диалектинин лексикасында жергиликтүү элдин кесибине, турмуш-жашоо шарттарына, үрп-адаттарына байланыштуу толуп жаткан сөздөр, терминдер бар. Проф. Б. М. Юнусалиев белгилегендей «Асыресе бул жагынан түштүк диалектилердин мол мүмкүнчүлүгү бузулбаган дың сыяктуу кебеле элек»[1]. Бул сыяктуу этнографиялык диалектизмдерди көркөм адабиятта персонаждардын речинде да, автордук баяндоодо да пайдаланууга болот. Диалектизмдердин башка түрлөрүн да адабий чыгармаларда көркөм каражат катары стилистикалык максатка багындырып, көбүнчө персонаждардын речинде кеңири колдонууга мүмкүн.

Бирок көркөм чыгармаларда диалектизмдерге ашкере берилип кетүүгө да болбойт. Биринчиден, адабий тил жалпы элдик мүнөзгө ээ. Ал эми диалектизмдин колдонулуш сферасы тар, ал белгилүү территориядагы адамдарды гана тейлейт. Ошол себептен көркөм чыгармаларда диалектилик лексиканы ыксыз пайдалануу менен жазуучулар өз чыгармасынын жалпы элге түшүнүктүүлүгүн кемитип, окуучулардын кызыгуусун төмөндөтөт. Жалпы кыргыз тилинде, ошонун ичинде түштүк диалектилерди да, *баш, чоң, оору, ини, бал, жалбырак* деген сыяктуу сөздөр бирдей мааниде активдүү колдонулат. Ошону менен бирге түштүктө жалпы элдик мүнөздүү мүнөзгө ээ болгон жогорку сөздөрдүн келле, кетте, кесел, үка, асел, барик деген диалектилик синонимдери да бар. Бул сыяктуу диалектилик параллелдер түндүк диалектинин өкүлдөрүнө түшүнүксүз. Демек, мындай параллелдердин жалпы элге түшүнүктүү гана түгөйлөрү адабий тилде жашоого акылуу. Өзгөчө автордун речинде түшүнүксүз диалектилик лексиканы ашкере

[1] Б. М. Юнусалиев, Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө, «Советтик Кыргызстан», 1962, 5-январь.

колдонуу максатка ылайыксыз. «Албетте, катышуучу адамдардын речинде бул мүмкүн,— дейт бул жөнүндө В. Г. Короленко өзүнүн каттарынын биринде, бирок автор өзү жаргондо эмес, жалпы адабий тилде сүйлөөгө тийиш»[1].

Экинчиден адабий тил — өнүгүү жолундагы перспективалуу көрүнүш, анын өнүгүшү менен жергиликтүү диалектилер жоюлуп, биротоло жок болууга бет алып бара жатат. Адабий тилде сүйлөй билүү ар бир адамдын жалпы маданияттуулугунун бир көрсөткүчү болуп эсептелет. Ал эми «Азыркы социалисттик шартта адабий тилди колдонбой, өзүнүн диалектисинде сүйлөө артта калгандыктын белгиси»[2]. Демек, көркөм чыгарманы адабий тилдин нормасында жазбастан, территориялык диалект боюнча жазуу жазуучунун тил маданиятын төмөндөтөт. Адабиятчы жергиликтүү сөздөрдү ашкере колдонбой, жалпы элдик орус тилинде жазуу керек экендиги жөнүндө М. Горький бир нече ирет эскерткен[3].

Профессионализмдер.

Кандайдыр бир өндүрүштүк ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын белгилүү коллективинин речине тиешелүү болгон сөздөр п р о ф е с с и о н а л и з м д е р деп аталат.

Кыргыз тилинин сөздүк составына, башка тилдердегидей эле, жалпы элге кеңири түшүнүктүү эмес, кесиби боюнча байланышкан адамдардын речинде гана кеңири колдонулган жана ошолор үчүн түшүнүктүү болгон сөздөр да кирет. Мына ушул кесип менен байланыштуу сөздөр п р о ф е с с и о н а л д ы к л е к с и к а г а же п р о ф е с с и о н а л и з м д е р г е жатат. Мисалы, кыргыз тилинде тамекичиликке байланыштуу: *бал* («тамеки тигилген майда арыкчалар») төлө («тамекинин жалбырактарын жибитиш үчүн даярдалган орун»), *түлкү* («жипке тизилген тамеки жалбырагынын кургатылганы»), тай («кургатылган түлкүлөрдү төрт бурч кылып тануу») ж. б. сөздөр; апийимчиликке, же дары-дармек өсүмдүктөрүн иштетүүгө байланыштуу: *чанжы, отооч*

---

[1] Русские писатели о языке, хрестоматия, под общей редакцией А. М. Докусова, Изд. второе, Учпедгиз, Л., 1955, 312-бет.

[2] Б. М. Ю н у с а л и е в, Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө.

[3] Русские писатели о языке, 312,—352-беттер.

(«апийим өсүмдүгүн суюлтуучу жана отоочу кичинекей темир күрөкчө») *тилгич* («апийимдин башын тилүүчү үч тиштүү кичинекей бычак»), *кыргыч* («тилген апийимдин башың дагы жата баштаган апийим согун жыйноочу жарым ай формасындагы бычак»), *кокозо* («апийимдин катыйын деп калган сүтүн жыя турган идиш») ж. б. сөздөр; пахтачылыкка байланыштуу: *шүдүгөр* («чигит эгүү үчүн айдалып даярдалган жер»), чигит («пахтанын уругу»), («*чигит суу*») чигит эгилгенден кийинки жиберилүүчү суу»), *агет* («чигитке суу кетүүчү арык»), *жагана* («пахтанын суюлтулушу»), *шана, шаналоо* («пахтанын бүр алышы»), *чеканка* («пахтанын бою өтө узарып кетпес үчүн үстүңкү бүчүрлөрүнүн учун үзүп туруу»), косек («ачыла элек, же чала ачылган пахта чаңагы»), *чанак* («ачылган пахта кутучасы»), *козо пая* («пахтанын куурайы») деген сыяктуу сөздөр; мал чарбачылыгына байланыштуу: *чабан, жайыт, кашар, төл башы, сакманчы, желе, нокто, тегээ чанач саба, бишкек, көнөк, көөкөр* деген сыяктуу, өрмөкчүлүккө байланыштуу: *аркак, эриш, күзүк, көтөргүч, кылыч, адыргы* ж. б. *сөздөр,* балыкчылыкка байланыштуу: *дегээ* («кыргыздын балык кармоочу илгерки куралы»), *кодоо* (чырпык кодоо, тор кодоо болот), *тор, кайырмак* ж. б. сөздөр кирет.

Бирок бул сыяктуу сөздөрдүн бардыгы эле жалпы кыргыз элине таптакыр түшүнүксүз деп айтууга болбойт. Бул же тигил өндүрүштүк тармак боюнча заттардын аттарын, көрүнүштөрүн, процесстерин көрсөтүүчү профессионалдык сөздөр башка адамдар үчүн түшүнүктүү болсо да, ошол кесиптеги адамдарга гана таандык. Башка кесиптеги адамдар ал сөздөрдүн көбүн түшүнүшөт жана өздөрүнүн речтеринде колдонулушу да мүмкүн, бирок сейрек колдонушат.

Профессионалдык сөздөрдүн кээ бирлеринин колдонулуш сферасы кеңейип, белгилүү кесиптеги чөйрөдө гана эмес, кеңири колдонулуп, жалпы элдик сөзгө айланып кеткен. Мисалы: *пахта, гозо, чигит, шалы, тор, кайырмак, чабан, жайыт* деген сыяктуу ар түрдүү кесипке байланышкан сөздөр элдик турмушка кеңири кирип, жалпы элдик сөздүктүн энчисине айланды. Профессионалдык сөздөрдүн да диалектикалык сөздөр сыяктуу колдонулуш сферасы чектелген. Бирок профессионалдык сөздөр диалектилик сөздөрдөн олуттуу түрдө айырмаланат.

1) Профессионализмдин колдонулуш сферасынын чектелиши территория боюнча эмес, социалдык чектелиш болуп эсептелет.

2) Профессионализм адабий тилдин лексикасына кирет.

Профессионалдык лексика белгилүү кесипке байланыштуулугу боюнча терминге жакын.

Профессионализмдер түрдүү кесиптин өкүлдөрүнүн оозеки речинде колдонулуу менен, көркөм адабий чыгарманын тилинде да көп колдонулат. Художник сүрөттү тартууда анын ар бир штрихине ылайыктуу өзүнүн боёгун колдоно билген сыяктуу, жазуучу чыгармада образды ачууда, эмгек процессин сүрөттөөдө, өндүрүштүк куралдын мүнөзүн ачып көрсөтүүдө профессионализмди белгилүү көркөм каражат катары колдонушу мүмкүн. Чыгарманын темасын, идеясын ж. б. өзгөчөлүктөрүн ачууда көркөм каражаттар чоң роль ойнойт.

Көркөм чыгарманын тилинде профессионализмдер чыгарманын мазмуну кайсы кесипке байланыштуу алынган болсо, ошого жараша кездешет. Алып айтсак, чыгарманын каарманы устабы же аңчыбы, пахтачыбы же багбанбы, шахтёрбу же студентпи, врачпы же койчубу ошого карата алардын речтеринен, кээде чыгарманын мазмунуна карата автордун речинен да профессионализм сөздөрдү кездештирүүгө болот. Маселен, Тоголок Молдонун «Устанын аялынын кошогу» деген ырында:

«*Балкасы* менен *зар* чапкан,
Бармагы менен мал тапкан».
«Балаңа калды мүлк болуп,
Болоттон соккон *барсканың*»

«*Дөшүң* калды темирден,
Көзү ачык кеттиң өмүрдөн»—деп, кызматын жана

ал урунган аспаптарды ачык көрсөтөт. Ал эми «Дыйкандын аялынын кошогунда» *шайман, тиркээч, буурусун, сугатчы, орокчу* деген сыяктуу дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр учурайт. Мисалы:

«*Буурусунун* буктурган,
Кара жерге суктурган».

Апийимчиликке арналган чыгармалардан:

«*Кокозого* кокон топу кийгизип,
Кыздар жүрөт шыңкылдашып кубанган».

(Т. Кыдырбаев).

Пахтачылыкка байланыштуу чыгармаларда: «Артык...

беш-алты чеңгел *пахта* терип, аны *этегине* таштап, анан экинчисине өтүп кетет» (Ш. А. Өкүм). Ж. Бөкөнбаевдин шахтерлорго арналган «Кызыл-Кыя» аттуу чыгармасында:

«Чап *кайлоңду*, чап *кайлоңду*.
Дагы эпкиндеп арталык».
Деген үндөр миң миллион,
Жер алдында жар салып».
«Ал *забойщик* эр кажыбас,
Ал эмгектин балбаны»,
«Жылтыр-жылтыр ар кай жерде,
Карбиттери колдогу»

— Деп, *кайло, забойщик, карбит* деген сыяктуу шахта ишине байланыштуу сөздөрдү пайдаланса, С. Сасыкбаевдин «Таңкы гудок» деген китебинде *откатчица* («шахтадан казылган кенди ташып чыгаруучу»), *эстакада* («тирөөчтөргө же мамыларга салынган көпүрө») *чоюн эритүүчү-формовщик, токарь* деген сыяктуу ар түрдүү кесипке байланыштуу сөздөр колдонулган. Ошол эле автор «Фабрика кызы» деген чыгармасында *запарщица* («тканды буулоо аркылуу иштеп чыгаруучу»), *ловитель* («ыргытылган пилланы тосуп алуучу»), *мотальщица* («жипти түрүүчү») деген сыяктуу профессионализмдерди колдонот. Мисалы: «— *Запарщицанын* кызматын бир аз боолголоп калдыңбы, Шарипа», «*Станокторду* кыдырып келе жаткан мастер Кадыржан *ловителдерге* пилла ыргытууга үлгүрө албай калган *мотальщицаны* карап добуштанды» (С. С. Фабрика кызы).

Кай бир учурда көркөм адабияттын тилинде метафоралык жол менен жасалган профессионализмдер да кездешет. Мисалы, студенттердин речинде экзаменден өтпөй калуу маанисинде *кулоо (кулап калуу), жыгылуу (жыгылып калуу)* деген сөз кеңири колдонулат. «Деги оозекиге бышык даярданчы, кыядан учкан төөгө окшоп, дардыйып *кулайсыңбы* деп менде жан жок» (К. О. Турмуш босогосун аттаганда). «Эгер жооп бере албасаңар экөөңдү тең *кулатат* элем» (М. Б. Эллеттик жигит).

Автор өз чыгармасында профессионализмди колдонуу менен, алардын кай бирлери өндүрүштүн башка тармактарынын өкүлдөрү үчүн түшүнүксүз экендигин эске алып, андай профессионализмдин маанисинин түшүндүрмөсүн бере кетүү керек.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН СТИЛИСТИКАЛЫК ЖАКТАН КОЛДОНУЛУШУ.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы экспрессивдүү-стилистикалык жагы боюнча да татаал жана көп кырдуу мүнөзгө ээ.

Адабий тилде сөздүн стилистикалык катмары синонимика маселеси менен тыгыз байланышта. Тилдеги сөздөрдүн бардыгы эле оозеки речте да, жазма речте да бирдей мааниде колдонула бербейт. Ачык айтканда, кайсы бир сөздөр оозеки речте да, жазма речте да активдүү колдонулса, кайсы бирөө оозеки речте гана колдонулуп, жазма речте колдонулбайт же белгилүү максатка ылайык гана аз санда колдонулат. Анын тескерисинче, кай бир сөздөр жазууда пайдаланылып, оозеки речте пайдаланылбайт, же сейрек пайдаланылат. Ошондуктан лексиканын стилистикалык системасы менен да таанышууга тийишпиз.

Азыркы кыргыз тилинин сөздүк составындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн пайда болуш доору менен булагы, жасалыш ыкмасы, колдонулуш сферасы боюнча гана эмес, экспрессивдүү, стилистикалык колдонулушу боюнча да өзгөчөлүккө ээ экендигин байкоого болот. Мисалга *чоң-зор-олчойгон-килейген, айырма-өзгөчөлүк-бөтөнчөлүк, кужурмөн-эмгекчил-эпкиндүү, бала (м)-перзент (им)- туяк (ым), жаман-начар-оозго алгыс* деген сыяктуу синонимдик катардагы сөздөрдү алып карасак, ар бир катардагы синоним болгон сөздөр бир түшүнүктү туюнтуу менен, алардын ар бири өзүнчө оттенкага (кошумча мааниге) да ээ экендигин байкоого болот. Маселен, *чоң, айырма, эмгекчил, балам* деген сөздөрдү бардык учурда эле бирдей жалпы колдонууга болсо, *зор, өзгөчөлүк, кужурмөн, эпкиндүү, начар* деген сөздөр көбүнчө жазма речте, ал эми *олчойгон, килейген, перзент (им), туяк(ым), оозго алгыс колго алгыс* дегендер көбүрөөк оозеки сүйлөө речинде колдонулат.

Лексиканын мындай стилистикалык катмарлары жана сөздөрдүн экспрессивдүү маанисинин ар түрдүүлүгү белгилүү мазмунду берүү үчүн жалпы элдик тилден алынат. Стиль деп сөздөрдү белгилүү шартка, максатка жана зарылчылыкка карата түрдүүчө ык менен колдонуунун жолун айтабыз. Жазуучу же сүйлөөчү жалпы элдик тилдин запасынан, мүмкүн болушунча, таасирдүү,

көркөм жана алдыга коюлган максатка жарамдуу деп эсептеген тил каражаттарын ылгап алат. Муну менен кабарлоочу (жазуучу же сүйлөөчү), айталык, окумуштуу болсо жалаң илимин стиль менен, акын-жазуучу көркөм адабияттын стили менен, журналист публицистикалык гана стиль менен баяндайт деп түшүнүүгө болбойт. Лексиканын стилистикалык чеги ар дайым бир калыпта турбайт, турмуштук—сүйлөө лексикасы официалдуу иш стилине, публицистиканын кээ бир элементтери көркөм адабияттын стилине кирип кетиши ыктымал. Ал эми тилдеги кээ бир сөздөр речтин бардык стили үчүн бирдей эмес, алардын колдонулуш жагы чектелген болот.

Лексикалык мааниси жагынан өзгөчө көркөм адабияттын стили көп катмарлуу келет. Ошондой болсо да, жазуу жана оозеки түрдө берилүүчү ар түрдүү ой, зарылчылыкка ылайык, өздөрүнө мүнөздүү стилдик өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Ар бир стилдин өзүнө тиешелүү экспрессивдүү бөтөнчөлүгү бар. Мисалы, эмоционалдык (ички сезимдик) маани илимий стиль үчүн жараксыз деп эсептелсе, көркөм адабияттын стили үчүн ал көбүрөөк керектелүүчү белгилерден болуп саналат. Кайсы тилде болбосун, анын адабий формасы канчалык өнүккөн болсо, өз каражаттарынын стилдик колдонулушу да ошончолук татаал системада болот.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдү жогоркудай түрдүүчө ык менен ар кандай стилдик системада колдонулушуна карата: речтин бардык жанрында жалпы колдонулуучу нейтралдык лексика жана тигил же бул стилге ылайык спецификалык өзгөчөлүгү бар, колдонулуш жагынан чектелген лексика деп, эки чоң топко бөлөбүз. Төмөндө булардын ар бирине жекече токтолобуз.

1. Нейтралдык лексика.

Речтин стилдин бардыгында кеңири колдонулуучу лексиканын катмары нейтралдык лексикага кирет. Тилдеги сөздүк составдын негизги жана көпчүлүк бөлүгүн нейтралдык лексика түзөт. Лексиканын бул катмары оозеки речте да, жазма речте да кеңири колдонулат. Нейтралдык лексиканын мындай деп аталышы анын экспрессивдүү көркөм сөз каражаттары катары колдонулушунан эмес, речтин бардык стилине негиз болуп, турмуштук-сүйлөшүү стилинде, иш кагаздарынын жана

илимий-техникалык стилде, көркөм адабият стилинде жалпы колдонулгандыгында. Ошондуктан мындай сөздөр окуу куралдарында ар түрдүүчө термин менен — *стиль* аралык, жалпы колдонулуучу сөздөр, нейтралдык лексика болуп аталып жүрөт. Нейтралдык лексика өзүнүн жалпыга түшүнүктүүлүгү, жөнөкөйлүгү, ачыктыгы, тактыгы менен айырмаланат, анын көркөмдүгү да ушунда. Мындай сөздөрдү кандай тилде болбосун, ошол тилдин ээси болгон адамдар өздөрүнүн турмушунун бардык сфераларында кеңири пайдаланышат. Бул сөздөрдүн көпчүлүгү сөздүк составда көптөгөн кылымдар бою жашап, азыркы кыргыз тилинде да пикир алышуунун активдүү курулуш материалы катары колдонулуп келе жатат. Ошондуктан эне тилибиздин түпкү негизин түзгөн лексикалык катмар да ушул кадимки жөнөкөй сөздөр болуп эсептелет. Нейтралдык лексикага бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү чындык турмуштун негизги көрүнүштөрүнөн: буюмдардын, кубулуштардын, түшүнүктөрдүн, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, сан-өлчөмдүн аттары ж. б. кирет. *Таш, эл, эшик, көчө, жаан, түн, жаз, иш, сөз, мектеп, китеп, шайыр, түз, согуш, кыз, жалгыз, майдан, уйку, кайгы, капа, жылуу, ак, акырын, жыргал, жөө, атчан, эртең, кышында, отуруш, күтүү, каалоо, бала* ж. б. ушул сыяктуу сөздөр буга мисал боло алат. Мына ушундай кадимки жөнөкөй сөздөрдүн жардамы менен художник тарабынан ачык-айкын көңүлдөгүдөй образ түзүлөт. Нейтралдык лексиканын мындай сапаттары жөнүндө А. П. Чехов А. М. Горькийге жазган катында «Жаратылышты сүрөттөөдөгү көркөмдүк, ачыктык «күн батты», «караңгы кире баштады», «күн жаап жатат» деген сыяктуу гана эң жөнөкөй фразалар аркылуу жетишилет» деп белгилеген.

Мисал катары көркөм адабияттын стилинде нейтралдык лексиканын канчалык бай даражада колдонулгандыгын Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» аттуу романынан Камка апаны, Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинен Жамийланы сүрөттөгөн эпизоддорунан алып көрөлү.

«Камка — жесир аял. Анын жалгыз баласы Касейин согуштан мурда эле аскерге кеткен болучу. Бирок ал болочокто келини болот деп, өз айылдашы Зарыл деген кызды өз кызы катарында бел тутуп жүргөн. Жалгыз бойчулуктун кыйынчылыгы канчалык кабыргадан өт-

сө да Камка апа айылдаштарынын жана абысын-ажындарынын камкордугунун аркасында анчалык кайгы-капага жеңдирбейт. Бирок согуш кезинде медер туткан жалгыз уулу Касейин майданда каза болот» (Т. С. Биздин замандын кишилери).

«Жамийла өзү шыңга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту маңдайына шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген балкайган тегерек жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет...» (Ч. А. Жамийла).

Бул үзүндүлөрдө азыркы кыргыз тилинде жалпы колдонулуучу (нейтралдык) лексиканын жазуучулар тарабынан өтө бай масштабда пайдаланылгандыгы ачык көрүнүп турат.

Колдонулуш жагынан чектелген лексика

Сөздүк составда жогоркудай жалпы колдонулуучу нейтралдык лексика менен бирге колдонулуш жагынан чектелген жана эмоционалдык-экспрессивдүү мааниге ээ болгон сөздөр да бар. Мындай сөздөр оозеки речтин стилинде да, жазма речтин стилинде да кездешет. Мына ушуга карай аларды турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы жана китептик лексика деп, дагы экиге бөлүүгө болот:

1) **Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы.** Бул лексика жөнөкөй гана эркин аңгемеде колдонулат. Речтеги жөнөкөйлүк, аздыр-көптүр эркиндик, лекциялардагы, докладдардагы, публицистикалык чыгып сүйлөөлөрдөгүдөй тилдик нормалардын сөзсүз түрдө талап кылынбасы бул сөздөргө мүнөздүү. Алардын кээ бирлери оң же терс мүнөздөгү речтин эмоционалдуулугун да түзөт.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы экспрессивдүүлүктү талап кылбаган иш кагаздарында жана илимий иштерде дээрлик колдонулбайт. Колдонулса да кай бир факт катары өтө аз санда колдонулушу мүмкүн. Ал эми көркөм адабияттын жана публицистиканын стилинде белгилүү максатта колдонулуп, контекстке ачыктык-тактык, жөнөкөй, эркиндик түр берип, өзүнчө элемент катары сезилип турат.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасынын өзүн да эки разрядга бөлүп карайбыз: жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы жана социалдык жактан чектелген турмуштук-сүйлөшүү лексикасы (диалектизмдер, профессионализмдер, арготизмдер). Бул сөздөр речте китептик лексика менен бирдей даражада колдонулбаган сыяктуу эле, элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы менен да бирдей даражада колдонулбайт (экинчи разряддагы сөздөр жөнүндө окуу куралынын тиешелүү бөлүмүндө айтылган).

Жалпы элдик турмуштук-сүйлөө лексикасы речтин бардык стилинде колдонулуучу нейтралдык лексикадан өзүнүн экспрессивдүү стилистикалык мааниси менен айырмаланат. Маселен, өзүнө жакын адамдарга карата жакшы көрүү сезими менен эркелетүүчү сөздөр: *атакебай, эжеке, кулун (ум), чырак (ым), жалжал (ым), жан(ым), бото(м), береке(м), эрке(м)* ж. б.

— *«Энекебай,*
Кайратымдан жазбадым.
Мең мурунку,
Мен эмесмин — башкамын .» (Ж. Т. Энеме).

Кээде түз мааниде алганда терс, жактырылбаган же кемчиликти көрсөтүүчү сөздөрдү өтмө мааниде колдонуп, көбүнчө балдарга карата эркелетүү маани берилет: *бучук(ум), күчүк(үм), тантык(ым), жаман(ым), кыйык(ым), тентек(им)* ж.б.

«Бүкөнтай — *бучук мурун* үч жашар кыз,
Бир күндө жүз жыгылып, жүз басар кыз»
(А. О. Бүкөн).

Шылдың, жактырбоо, кемсинтүү иретиндеги сөздөр: *кайран, ойсоке, экилүү, шалпайган, сандалган, үтүрөйгөн, келесоо, макоо, жинди, байкуш, кешиги жок, ит аяктай, жалжайган, коделек* ж. б. Какшык иретиндеги сөздөр: *«олуя», «билгич», «кабылан», «жолборс (ум)», «көзгө басары», «мыкты», «оён», «кылтамак»* ж. б. Бул сыяктуу сөздөр оозеки айтылууда өзгөчө интонация, жазууда тырмакча менен белгиленет.

«Э, оён, «кыйратарсың» деп күлүшүп,
«Аман бол, кайран Бакем» дешкен болду.
Турмуштун арзан баалуу бир затындай,
Эч кимге билинген жок анын жогу .»
(А. О. Ким болду экен).

Орой сөздөр: *каңкылдаба, үрбө, атасынын башы, соргок, ырайы суук, кузгун, кокуй алат, көтү жер жыттабаган, көк тиште, көп (көөп кетүү), бурдук, өлүгүңдү көрөйүн, өлүгүңө отурайын, катын, эрге тий, чимкирик* (былжыраган адам мааниде), *көзүңө ак түш, канчык, мээси жок, бок жептир, кызыталак, бачагар, жерге кир, көргө кир, кысыр калуу, жин тийүү, обу жок, көталакы, сандырактаган, тамтаңдаган, садагам кет* ж. б.

Жалпы элдик сүйлөшүү лексикасын жогоркудай стилистикалык топторго бөлүштүрүү да шарттуу, алардын ортосундагы чек туруксуз, өзгөрмөлүү. Белгилүү шартка жана убакытка байланыштуу бири-биринин составына өтүп кете бериши ыктымал. Алсак, *катын* деген сөз пайда болгон өз шартында (хан+тун—«хандын аялы») жалпы элдик тилге кирсе, азыркы кезде адабий тилдин нормасынан четтеп, карапайым, ал тургай орой сөзгө айланып бара жаткандыгын көрөбүз. Көркөм чыгармалардын тилинде бул сөздү биз көбүнчө терс мүнөздөгү адамдардын речинен байкайбыз. Маселен, акын Б. Сарногоев «Жашасын аял» деген ырында:

«Балага барктуу атабыз,
Баккандан бирок качабыз,
Жуурканга башты катабыз,
Эмизчи бачым деп коюп,
Сооротчу *катын* деп коюп,
Солдоюп уктап жатабыз» —

деп, *катын* деген сөз аркылуу терс мүнөздөгү орой атанын элесин чагылдырса,

«Ак куу жок жерде көл көрксүз,
Аял жок жерде эр көрксүз.
Аялдын иши теңдешсиз,
Ансыз биз шаңдуу жүрө албай,
Көйнөктү жөндөп бүрө албай,
Көргүлүктү көрмөкпүз»,

— деп, ошол эле ырында

«катындын» синоними «аял» деген сөздү жалпы элге таандык адабий тилдин нормасында колдонот.

«— Эй, *катын!* — деди ал ороодон чыга кыйкырып,— сен качантан бери элди башкарып, билерман болуп кеткенсиң. Көп сүйлөбөй ишиңди кыл!» (Ч. А. «Биринчи мугалим»). Демек, бул сыяктуу кээ бир сөздөр маданияттуу адамдардын, интеллигенттердин, жаштар-

дын речтеринен өтө сейрек кезигет. Ал эми *канчык, кысыр калуу* деген сыяктуу сөздөр адамга карата айтылганда, карапайым, жөнөкөй лексика катарында речке жактырбоочулук, жийиркеничтүүлүк түр берсе, айбанатка карата айтылганда, адабий сүйлөшүү лексикасына кирип, ал тургай максатка ылайык адабий — китептик стилде да колдонулат.

2) **Китептик лексика.** Китептик лексикага көбүнчө жазма речте колдонулушу менен мүнөздөлгөн сөздөр кирет жана ушул жагынан оозеки сүйлөшүү стилине карама-каршы коюлат. Китептик лексикага адабий тилдин нормаларынын милдеттүү түрдө сакталышы аркылуу берилген публицистикалык жана илимий чыгармалардын стили, иш кагаздарынын, официалдуу документтердин стили жатат. Китептик жазма речтин бул сыяктуу бөлүнүшү коомдук ой жүгүртүү менен тыгыз байланыштуу. Ошону менен бирге китептик лексика оозеки речте таптакыр колдонулбайт деп кароого мүмкүн эмес. Ал оозеки речте колдонулуу менен, өзүнүн китептик стилин сактайт.

Китептик лексикага, биринчи иретте, бардык коомдук-саясий жана илимий-техникалык терминдер кирет. Терминдер илимдин жана техниканын тармактарындагы түшүнүктөрдү так туюнтуу үчүн колдонулат жана ага көп маанилүүлүк, экспрессивдүүлүк касиет тиешелүү эмес. Ар бир илимий дисциплина өзүнө тиешелүү кеңири терминологияга ээ жана алар ошол тармакта кесиптенген адистер үчүн толук түшүнүктүү болот. Терминологиянын бир кыйласы мектептер аркылуу, окуу китептерди, окуу куралдары, илимий докладдар, лекциялар аркылуу эмгекчилердин жана интеллигенттердин арасына да кеңири таралат. Илимдин жана техниканын ар кайсы тармактары боюнча элге көбүрөөк түшүнүктүү болгон терминдерден мисалдар келтирелик:

а) коомдук илимдер боюнча — *материя, аң-сезим, диалектика, революция, партия, социализм, коммунизм, базис, надстройка, саясий экономия, эмгек өндүрүмдүүлүгү, өндүрүштүк мамиле, тап күрөшү, пролетариат диктатурасы* ж. б.

б) физико-математикалык илимдер боюнча — *механика, оптика, атом энергиясы, конус, синус, үч бурчтук, параллелипипед* ж. б.

в) табигый илимдер боюнча — *микроорганизм, эм-*

Орой сөздөр: *каңкылдаба, урбө, атасынын башы, соргок, ырайы суук, кузгун, кокуй алат, көтү жер жыттабаган, көк тиште, көп (көөп кетүү), бурдук, өлүгүңдү көрөйүн, өлүгүңө отурайын, катын, эрге тий, чимкирик* (былжыраган адам мааниде), *көзүңө ак түш, канчык, мээси жок, бок жептир, кызыталак, баччагар, жерге кир, көргө кир, кысыр калуу, жин тийүү, обу жок, көталакы, сандырактаган, тамтаңдаган, садагам кет* ж. б.

Жалпы элдик сүйлөшүү лексикасын жогоркудай стилистикалык топторго бөлүштүрүү да шарттуу, алардын ортосундагы чек туруксуз, өзгөрмөлүү. Белгилүү шартка жана убакытка байланыштуу бири-биринин составына өтүп кете бериши ыктымал. Алсак, *катын* деген сөз пайда болгон өз шартында (хан+тун—«хандын аялы») жалпы элдик тилге кирсе, азыркы кезде адабий тилдин нормасынан четтеп, карапайым, ал тургай орой сөзгө айланып бара жаткандыгын көрөбүз. Көркөм чыгармалардын тилинде бул сөздү биз көбүнчө терс мүнөздөгү адамдардын речинен байкайбыз. Маселен, акын Б. Сарногоев «Жашасын аял» деген ырында:

«Балага барктуу атабыз,
Баккандан бирок качабыз,
Жууркаңга башты катабыз,
Эмизчи бачым деп коюп,
Сооротчу *катын* деп коюп,
Солдоюп уктап жатабыз» —

деп, *катын* деген сөз аркылуу терс мүнөздөгү орой атанын элесин чагылдырса,

«Ак куу жок жерде көл көрксүз,
Аял жок жерде эр көрксүз.
Аялдын иши теңдешсиз,
Ансыз биз шаңдуу жүрө албай,
Көйнөктү жеңдеп бүрө албай,
Көргүлүктү көрмөкпүз»,

— деп, ошол эле ырында

«катындын» синоними «аял» деген сөздү жалпы элге таандык адабий тилдин нормасында колдонот.

«— Эй, *катын!* — деди ал ороодон чыга кыйкырып,— сен качантан бери элди башкарып, билерман болуп кеткенсиң. Көп сүйлөбөй ишиңди кыл!» (Ч. А. «Биринчи мугалим»). Демек, бул сыяктуу кээ бир сөздөр маданияттуу адамдардын, интеллигенттердин, жаштар-

дын речтеринен өтө сейрек кезигет. Ал эми *канчык, кысыр калуу* деген сыяктуу сөздөр адамга карата айтылганда, карапайым, жөнөкөй лексика катарында речке жактырбоочулук, жийиркеничтүүлүк түр берсе, айбанатка карата айтылганда, адабий сүйлөшүү лексикасына кирип, ал туртай максатка ылайык адабий — китептик стилде да колдонулат.

2) **Китептик лексика.** Китептик лексикага көбүнчө жазма речте колдонулушу менен мүнөздөлгөн сөздөр кирет жана ушул жагынан оозеки сүйлөшүү стилине карама-каршы коюлат. Китептик лексикага адабий тилдин нормаларынын милдеттүү түрдө сакталышы аркылуу берилген публицистикалык жана илимий чыгармалардын стили, иш кагаздарынын, официалдуу документтердин стили жатат. Китептик жазма речтин бул сыяктуу бөлүнүшү коомдук ой жүгүртүү менен тыгыз байланыштуу. Ошону менен бирге китептик лексика оозеки речте таптакыр колдонулбайт деп кароого мүмкүн эмес. Ал оозеки речте колдонулуу менен, өзүнүн китептик стилин сактайт.

Китептик лексикага, биринчи иретте, бардык коомдук-саясий жана илимий-техникалык терминдер кирет. Терминдер илимдин жана техниканын тармактарындагы түшүнүктөрдү так туюнтуу үчүн колдонулат жана ага көп маанилүүлүк, экспрессивдүүлүк касиет тиешелүү эмес. Ар бир илимий дисциплина өзүнө тиешелүү кеңири терминологияга ээ жана алар ошол тармакта кесиптенген адистер үчүн толук түшүнүктүү болот. Терминологиянын бир кыйласы мектептер аркылуу, окуу китептерди, окуу куралдары, илимий докладдар, лекциялар аркылуу эмгекчилердин жана интеллигенттердин арасына да кеңири таралат. Илимдин жана техниканын ар кайсы тармактары боюнча элге көбүрөөк түшүнүктүү болгон терминдерден мисалдар келтирелик:

а) коомдук илимдер боюнча — *материя, аң-сезим, диалектика, революция, партия, социализм, коммунизм, базис, надстройка, саясий экономия, эмгек өндүрүмдүүлүгү, өндүрүштүк мамиле, тап күрөшү, пролетариат диктатурасы* ж. б

б) физико-математикалык илимдер боюнча — *механика, оптика, атом энергиясы, конус, синус, үч бурчтук, параллелипипед* ж. б.

в) табигый илимдер боюнча — *микроорганизм, эм-*

бриология, шарттуу жана шартсыз рефлекс, биология, ботаника ж. б

г) лингвистика боюнча — *сөздүк состав, лексика, грамматикалык түзүлүш, грамматика, сүйлөм мүчөлөрү, морфема, фонетика.*

д) адабият таануу боюнча: *поэма, проза, роман, повесть, сюжет, композиция, жанр, эпос, лирика, драма, комедия, трагедия* ж. б.

ж) медициналык илимдер боюнча: *хирург, окулист, диагноз, профилактика, грипп, ангина, миокард, пинцет* ж. б.

з) техникалык илимдер боюнча: *экскаватор, бульдозер, техника, дизель, турбина, космос* ж б

и) айыл чарба илими боюнча: *агроном, агротехника, айыл чарба машиналары, ветврач, комбайн, зооветэреже, меллиорация* ж б.

к) саясий дипломатиялык терминдер: *сессия, пленум, чечим, прокурор, нота, билдирүү, коммюнике, келишим, договор, элчи, консул, депутат, аткаруу комитет, автономия, эл аралык абал* ж. б. Булар официалдуу лексика деп да аталышат.

л) согуштук илим боюнча колдонулуучу терминдер. *авиация, артиллерия, рота, эскадрон, пулемет, бронемашина* ж. б.

м) басма иштерине байланыштуу терминдер: *набор, басма, сигналдык экземпляр, корректор, курсив, шрифт, наборщик* ж. б.

н) спорт иштерине байланыштуу терминдер *футбол, тайм, гол, дарбаза, дарбазачы, күйөрман, гроссмейстер, мастер, шахмат, чемпион, старт, финиш* ж. б.

Жогоркудай илимдин тармактарына байланыштуу терминдердин ичинен кай бир терминдер эл арасында кеңири масштабда колдонулат. Ошондуктан алар кээ бир учурда нейтралдык лексикага да кирип кетет: *партия, революция, социализм, комбайн, сот, самолет* ж. б. Ошону менен бирге кээ бир терминдер илимдердин тигил же бул тармактарына гана тиешелүү болбостон, экинчи бир илимдин тармагында да башка түшүнүк менен колдонулуп, термин-омоним болушат. Маселен, *вольт* деген сөз физикада «электр чыңалышын өлчөө бирдиги» деген түшүнүк берсе, спорт боюнча «атчан көнүгүүдө тегеренип жүрүү» жана фехтованиеде «душмандын соккусунан буйтоо» деген түшүнүктөрдү берет.

Китептик лексикага иш кагаздарына жана официалдуу документтерге тиешелүү сөздөр жана сөз айкалыштары да кирет. Сөздөрдүн бул тобу официалдуу лексика деп аталат. Буга мисал катары *токтом, чечим, кабыл алуу, кол коюу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, төмөндө кол коюучулар, билдирүү, берилди, баланс, арыз, арыз ээси* ж. б. деген сыяктууларды көрсөтүүгө болот.

Көркөм чыгармаларда өткөн доордун духун, элесин берүү үчүн колдонулган эскирген сөздөрдү жана өзүнчө көркөм каражат катары пайдаланылган индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди да китептик лексикага кошууга болот. Булар жөнүндө жогоруда сөз кылганбыз.

Ошондой эле китептик лексикага *экзотикалык лексика* да кирет. Экзотикалык лексика дегенибиз чыгыш теги боюнча башка тилге тиешелүү болуп, башка элдин жашоо-турмушун, тиричилигин, улуттук өзгөчөлүгүн көрсөтүү үчүн публицистикалык жана көркөм чыгармаларда, илимий эмгектерде колдонулуучу сөздөр болот. Көркөм чыгармаларда экзотизмдер жалаң гана биздин турмушубузга мүнөздүү болбогон нерселерди, көрүнүштөрдү сүрөттөө үчүн эмес, жергиликтүү колоритти жана персонаждардын речинин өзгөчөлүгүн берүү үчүн да колдонулат. Маселен, Аалы Токомбаев кыргыз элинин 1916-жылкы падышачылыкка каршы көтөрүлүшүн баяндаган «Таң алдында» аттуу романында кытай жерине качып барган качкындардын турмушуна байланыштуу окуяларды сүрөттөгөн учурда төмөнкүдөй экзотикалык сөздөрдү колдонот.

«Бекитип эки жылга башын байлап,
Токону малайлыкка алды *дорго*».

«Алымкул Үрүмчүгө кетти дегин,
Доотайга билдирем деп элдин жайын»

«Төлөктүн күнү туугам, адам сатат,
Шаңыя, доотайына жүзү жарык »

«Бир күмүш *зээрин* берди, кошуп *даачан,*
«Адашым аман бол» деп колдон алып».

«Жарты *му* энчилеген аянтым жок,
Кай жерге терим тамса менин жерим».

«—Мен дагы өзүңөрдөй качкынмын деп,
Экөөнө эки *жаачын* бере салды»

С ө з т и з м е г и дегенибиз эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн грамматикалык жактан биригишинен турган эң жөнөкөй синтаксистик бирдик болуп эсептелет.

Сөз тизмеги э р к и н с ө з т и з м е г и жана т у р у к т у у с ө з т и з м е г и болуп экиге бөлүнөт. Эркин сөз тизмеги сүйлөө процессинде айтылуучу ойго жараша сөздөрдөн дароо түзүлөт. Буга мисал кылып жогорудагы сөз тизмектерин көрсөтүүгө болот.

Ал эми туруктуу сөз тизмеги сүйлөө процессинде түзүлбөстөн, тилде сөз сыяктуу эле мурдатан даяр болот. Мындай туруктуу сөз тизмектери ф р а з е о л о г и з м д е р же ф р а з е о л о г и я л ы к т ү р м ө к т ө р же ф р а з е о л о г и я л ы к б и р д и к т е р деп аталат. Бир тилдин составындагы фразеологизмдердин бардыгы биригип келип, ошол тилдин ф р а з е о л о г и я с ы н түзөт. Ф р а з е о л о г и я деген термин менен фразеологиялык бирдиктер жөнүндөгү тил илиминин бир бөлүгү да аталат.

Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Мисалы: «Көрсө бул *котур ташын койнуна катып* гана ыңгайлуу учурду күтүп жүргөн эме тура» (М. Б. Элеттик жигит). «—Кемелден кат-кабар барбы?—деп, мен *тамырын тартып* сураганмын» (К. Боб. Түштүк кызы), «Карап тур, сенин *көзүңдү* гана *тазалабасамбы»* (Ч. А. Биринчи мугалим), «... Ошолордун салты менен биз дагы арабызды алыстатпай, *кол үзгөн жокпуз»,* (Ч. А. Жамийла), «...өтпөгөндөрдүн *жылдызы жерге түшүп,* кете башташты» (М. Б. Элеттик жигит), «Ушинтип бир күндүк тамактан кол жууду» (М. Б. Элеттик жигит), «Адам *кабыргасы менен кеңешип көрүп:*—Биз өзүбүз сөз айттырсак уят эмеспи?—деп кыйылат». (К. Боб. Түштүк кызы). «Бечаранын өңү сертирээк эле, жанакы баласы куду эле өзү, *союп каптагандай* тура» (А. Т. Мезтил учат). «Азыркы учурда эңкейип эмгектенген кишинин *жүзү жарык тура»* (Т. С. Биздин замандын кишилери). «Андай жолдош менен Жапар *жердин жети кабат түбүнө кирип кетсе да ыраазы»* (К. Б. Көл боюнда). *«Ак төөнүн карды жарылган берекелүү күз»* (Т. С. Биздин замандын кишилери) ж. б.

Фразеологизмдер эркин сөз тизмегинен төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1) Түзүүчү компоненттери жана алардын орун тартиби, синтаксистик байланыш дайыма дээрлик туруктуу болот.

2) Бүт түрмөк көбүнчө өтмө маанидe колдонулуп, эмоционалдуу түргө ээ болот. Ошондуктан фразеологизмдер речти көркөм, образдуу кылып берүү үчүн стилистикалык максатта кеңири колдонулат.

3) Жеке сөз сыяктуу бир гана түшүнүктү туюнтат жана сүйлөмдө сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ошол себептен фразеологизмдер эркин сөз тизмеги сыяктуу синтаксистин объектиси болбостон, лексикологиянын объектиси катары каралат.

Фразеологиялык бирдиктер бир топ белгилери боюнча жеке сөзгө окшош болгон менен, ал бир нече толук маанилүү сөздөрдүн тизмегинен туруп, андан айырмаланат.

Көп тилчи-окумуштуулар фразеологиялык бирдиктердин катарына макалдарды, афористтик мүнөздөгү учкул сөздөрдү да кошушат[1]. Рас, макалдардын, учкул сөздөрдүн составы, структурасы боюнча туруктуулугу жана тилде сүйлөө моментине чейин эле даяр болушу жагынан фразеологизмдерге окшош. Бирок фразеологизмдер, бар болгону, сөз тизмеги гана болот, ал эми макалдар жана көпчүлүк учкул сөздөр сөз тизмегинин чегинен чыгып, толук сүйлөм катары айтылат. Мисалы: *«Эрди намыс өлтүрөт, коёнду камыш өлтүрөт». «Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи». «Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба». «Билими толук миңди жыгат, билеги жоон бирди жыгат»* ж. б.

Макалдар толук сүйлөм катары колдонулгандыктан, морфологиялык жана синтаксистик жактан өзгөрүүгө дуушар болбойт, ал эми фразеологиялык түрмөктөр сүйлөм мүчөсү катары кызмат аткаргандыктан, айтылуучу ойго жараша морфологиялык жактан өзгөрүүгө учурайт. Маселен, *оозун, кармануу* («өкүнүү» маанисинде) деген фразеологизмди «Кийин *оозумду карманып* калдым», «Кезеги өтүп кеткен соң *оозуңду карманып* жүрбө», «ал жөнүндө угуп, *оозун карманып* калды» ж. б. кылып өзгөртүп колдонууга болот. Ал эми *«Асыл—таштан, акыл—баштан». «Жаз—жарыш, күз—күрөш». «Жакшы болсоң жатык бол, улук болсоң кичик бол»* деген сыяктуу макалдарды башкача кылып өзгөртүп колдонууга мүмкүн эмес.

---

[1] Караңыз: Н. М Шанский, Фразеология современного русского языка, Изд. «Высшая школа», М., 1963, Е. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, Изд. Моск. ун-та, 1954; Г. Г. Мусабаев, Современный казахский язык, ч I, (Лексика), Изд. АН Каз. ССР, Алма-Ата, 1959, ж. б.

Фразеологиялык бирдиктин негизги типтери

Фразеологиялык бирдиктин составындагы түзүүчү компоненттердин өз ара байланыш, биригиш даражасы жана жалпы түрмөктүн мааниси менен түзүүчү сөздөрдүн маанилеринин ортосундагы көз карандылык бирдей эмес. Мына ушуга карай фразеологизмдерди да ф р а з е о л о г и я л ы к ш и р е ш м е, ф р а з е о л о г и я л ы к б и р и м д и к, ф р а з е о л о г и я л ы к а й к а л ы ш деп үч типке бөлүүгө болот (мындай бөлүштүрүүдө орус тилинин үлгүсү боюнча акад. В. В. Виноградовдун классификациясы негизге алынды).

Фразеологиялык ширешме. Жалпы мааниси составындагы түзүүчү компоненттеринин маанисинен келип чыкпаган фразеологиялык түрмөктөр ф р а з е о л о г и я л ы к ш и р е ш м е деп аталат. Мисалы, буга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: *колтугуна суу бүркүү* («өчөштүрүү», «тукуруу» деген мааниде), *эшек такалоо* («бекер жүрүү» деген маанисинде), *бармагын тиштөө* («өкүнүү» маанисинде), *талпагын ташка жаюу* («талкалоо» маанисинде), *сызга отуруп калуу* («алдануу» маанисинде), *өпкөсү казанбактай болуу* («таарынуу маанисинде), *кой оозунан чөп албаган* («момун», «жоош» маанисинде), *куйругуна калбыр байлоо* («жамандоо» маанисинде).

Жогоруда келтирилген мисалдардан «өчөштүрүү», «тукуруу» деген маанилер менен *колтугуна суу бүркүү* деген фразеологизмдеги колтуктун да, суунун да, бүркүүнүн да эч байланышы жок. Ошондой эле, башка фразеологиялык түрмөктөрдүн жалпы мааниси да анын составындагы жеке сөздөрдүн маанилери менен эч туура келбейт.

Мындай фразеологиялык түрмөктөр эркин сөз тизмегине тикеден-тике карама-каршы турат да, мааниси жактан жеке сөзгө туура келет. Ошол себептен мындай фразеологиялык ширешмени бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которууга эч мүмкүн эмес.

Фразеологиялык биримдик. Түрмөктүн жалпы мааниси аздыр-көптүр түзүүчү компоненттеринин маанилери менен шартталган фразеологизмдер ф р а з е о л о г и я л ы к б и р и м д и к деп аталат. Буга мисал кылып төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *эки тамчы суудай* («окшош» деген мааниде), *кулак-мурун кескендей* («жым-жырт» деген мааниде), *күлүн көккө сапыруу* («талкалоо» маанисинде), *оозун арандай ачуу* («таңдануу» маанисинде),

ыргыткан ташы өйдө кулоо («иши оңолуу» деген мааниде), *куйбөгөн жери кул болуу* («ызалануу» маанисинде) ж. б.

Мындай фразеологиялык түрмөктүн жалпы мааниси составындагы сөздөрдүн өтмө маанилеринен келип чыккандыгы жогорудагы мисалдардан ачык сезилет.

Фразеологиялык ширешмеден фразеологиялык биримдик төмөнкүдөй белгилери боюнча өзгөчөлөнөт:

1) Фразеологиялык ширешмеде жалпы маани менен түзүүчү компоненттеринин маанилеринин ортосунда эч байланыш жок болсо, фразеологиялык бирдиктин жалпы маанисин составындагы сөздөрдүн түз же өтмө маанилерине карай түшүнүүгө болот.

2) Фразеологиялык бирдикте фразеологиялык ширешмеге караганда составындагы сөздөрдүн ортосундагы байланыш бошоңураак. Ошол себептен булардын арасына анча-мынча сөз кошууга жана компоненттеринин бирин синонимдери менен алмаштырууга мүмкүн. Мисалы: *күркүлдөйдүн уясын тааптыр—үкүнүн уясын тааптыр, ыргыткан ташы өйдө кулоо—ыргыткан ташы өргө кулоо, арпаңды кам ордубу—арпаңды чийки ордубу—арпаңды ким кам орду, төбөсү көккө жетүү—төбөсү асманга жетүү, таяк жеө—токмок жеө* деген сыяктуу кылып өзгөртүүдөн фразеологиялык бирдиктин мааниси бузулбайт.

Фразеологиялык түрмөктүн жалпы мааниси менен составындагы компоненттеринин маанилеринин ортосундагы катыш бардык фразеологиялык бирдиктерде бир кыл эмес. Алардын кыйласы көбүнчө метафоралык жол менен түзүлүп, образдуу, экспрессивдүү түргө ээ болот. Буга жогоруда келтирилгендерден башка *көк менен жердей, жердин жарыгынан чыга калгандай, оозу менен орок оруу, эки көзү төрт болуу, бирөөнүн тебетейин бирөөгө кийгизүү, биттин ичегисине кан куйган, кабыргасы менен кеңешүү* деген сыяктуу фразеологизмдерди көрсөтүүгө болот.

Фразеологиялык бирдиктин башка бир тобу түз маанидеги сөздөрдөн түзүлөт да, нерселердин, көрүнүштөрдүн түшүнүктөрдүн составдуу аттарын билгизет. Мындай сөз тизмектери эркин сөз тизмектерине бир кыйла жакын келет. Бирок андан айырмаланып, составы боюнча дайыма туруктуу болот жана сүйлөө моментинде түзүлбөстөн, тилде мурдатан даяр болот.

Буга төмөнкүдөй сөз тизмектери мисал боло алат: *коммунисттик эмгектин бригадасы, социалисттик мелдеш, социалисттик реализм, тынчтыкта жанаша жашоо, жогорку окуу жайы, Жогорку Совет, айылдык совет, илеп белгиси, сокур ичеги, органикалык химия* ж. б.

Мындай туруктуу сөз тизмектери экспрессивдүү мааниге ээ болбостон, номинативдик мааниде гана колдонулат.

Фразеологиялык айкалыш. Жалпы мааниси составындагы сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринен турган туруктуу сөз тизмеги фразеологиялык айкалыш деп аталат. Мисалы: *кол көтөр, аман бол, жардам бер чара көр, тил ал, тилге көн, көз сал, көз чаптыр, көз жазгыр, көздөн кайым бол, көз байланганда, көз кайыкган, кашка тиш, кашка жилик, жото жилик, күң жилик, кол кабыш* ж. б.

Мындай түрмөктөр компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыш жагынан эркин сөз тизмегинен айырмаланбайт, башкача айтканда, аларды сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга боло тургандай сыяктанат. Бирок бул байланыш туруктуу, дайыма кайталанып турат. Ошондуктан мындай бирдиктерди эки башка сүйлөм мүчөсү катары ажыратууга мүмкүн эмес. Маселен, *чара көр* деген сөз тизмегиндеги *көр* дегенди баяндооч, *чара* дегенди толуктооч деп ажыратууга болбойт. Бул эки компонент тизмектешип туруп бир маанини берип жатат. Мындан башка, фразеологиялык айкалышта, компоненттеринин бирөө белгилүү гана сөздөр менен айкалышып, эркин эмес, фразеологиялык көз каранды мааниде колдонулат. Жогоруда келтирилген мисалдардан *көздөн кайым бол, көз жазгыр, көз кайкыган* деген сөз тизмектерин алып көрсөк, андагы *кайым бол, жазгыр, кайкыган* деген сөздөр, сөзсүз, *көз* деген таяныч сөз менен гана айкаша тургандыгы ачык сезилип турат.

Фразеологиялык айкалышка дагы төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот: *кубанычы койнуна батпоо, чаңдай тароо, тилди суудай билүү* ж. б.

Фразеология жалпы эле тил илиминдеги дагы терендеп изилдөөнү талап кылуучу маселелердин бири болуп эсептелет. Ал эми кыргыз тилинин фразеологиясы али тиш тие элек дың бойдон.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН СОВЕТТИК ДООРДОГУ ӨНҮГҮШҮ

Тилдин тарыхый өсүү закон ченемдүүлүгү ошол тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин тарыхы менен жана коомдук ой-пикирлердин өсүшү менен ажырагыс байланыштуу. «...өздөрүнүн материалдык өндүрүшүн жана материалдык мамилелерин өнүктүрүп жаткан адамдар бул чындык менен бирге өздөрүнүн ойлоосун жана ойлонуусунун продуктыларын да өзгөртүшөт» [1]. «Идеялар тилден айрым жашабайт» [2].

Улуу Октябрдын жеңиши менен кыргыз элинин турмушунда зор өзгөрүштөр болду. Социалисттик жаңы түзүлүш орноду. Бүткүл советтик өлкө индустриалаштырылды. Айыл чарба коллективдин энчисине айланды, маданий революция жүзөгө ашты. Илим-техникада албан-албан ийгиликтер жаралды. Кыргыздын мазмуну социалисттик, формасы улуттук маданияты өнүктү. Мурдагы туташ сабатсыз кыргыз эмгекчилери илим-билимге ээ болду, аң-сезими, ой-пикири өстү. Ошону менен бирге жалпы элдик кыргыз адабий тилинин функциясы абдан кеңейди. Турмуштук жана фольклордук тилден көркөм адабияттын, күндөлүк басма сөздүн, мектепте окутуунун, официалдуу документтердин, котормонун, саясий пропаганданын, театр менен кинонун, радио менен теле көрсөтүүнүн ж. б. тилине айланды. Мына ушул гиганттык өзгөрүштөр тилдин фактысында айкын чагылып көрүндү, анын лексикасынын болуп көрбөгөндөй ылдам темпте өсүүсүнө шарт түздү.

Совет доорунда кыргыз лексикасынын өнүгүшүндө биринчи кезекте эне тилибиздин ички байлыктары кеңири пайдаланылды. Тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздөр жаңы мааниге өттү, тилдеги сөз түзүүчү элементтерди (уңгуларды жана сөз жасоочу мүчөлөрдү), ошондой эле уңгу же негиздерди бири-бирине жаңыча кошуу аркылуу жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз айкалыштары жасалды. Мисалы, революциядан кийинки мезгилде *агарт* деген этиш жана *агартуу* деген кыймыл атооч сөздөр,

[1] К. Маркс, Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. 3, Изд. второе, 1955, стр. 25.

[2] К. Маркс, Глава о деньгах. В кн.: «Архив Маркса и Энгельса», т. 4, 1935, стр. 99.

«билим берүү, окутуу, маалыматтуу кылуу» деген жаңы мааниге ээ болду. Бул төмөнкүдөй мисалдардан ачык көрүнөт. «Журтту жеке *агартчудай* Зайнасы маалым боло калыптыр... Жанакы энесинин шору да» (Т. С. Тоо арасында). «Партия менен өкмөтүбүз азыр *агартуу* ишине айрыкча назарын бурду» (Т. С. Тоо балдары). «Эркин тоодо»... окуу, окутуу жөнүндө кең орун берилип, калың кыргыз кедейлерин, батрактарын агартууга кам кылат» (Э. Т., 1924, 7-ноябрь), «Мындай кылып *агартуу* ишине ошерден дин кесири тийип отурса, канткенде караңгы калк агарар экен» (Э.-Т., 1926, 11-ноябрь).

Кыргыз тилинде *сынчы* деген сөз мурда төмөнкүдөй мааниде колдонулуп келген:

1) Адамдардын согуштук сапатын сынай билген кишиге карата айтылган.

«Беттешкенде Куялы,
Эрге *сынчы* эң билгич,
Кыздан баатыр неме экен» (К К. Юдахин).

«Кыйладан келген көп *сынчы,*
Кызыктуу тойду жеп кетти,
Кыраан экен бул бала,
Кыйлага татыйт деп кетти (К. К. Юдахин)[1]

Ошондой эле «Ата балага *сынчы*», «Айбыкпаган *сынчы* болот», же «*Сынчынын* сыңар өтүгү майрык» деген макалдарда *сынчы* деген ат адамдардын кылык-жоругун, мүнөзүн, сырткы кебетесин сынаган адамдарга да тиешелүү экендигин көрсөтөт.

2) Аттардын күлүктүгүн билгич даанышман адамды да *сынчы* атаган.

«Көксөгөн *сынчы* саяпкер,
Бууданддарды сынасын». (К. К. Юдахин).

---

[1] Бул жана мындан кийинки бир катар мисалдар «Кыргызча-орусча сөздүк» үчүн жыйналган проф. К. К. Юдахиндин картотекасынан алынды. Ошондуктан биз андай мисалдардын аягына К. К. Юдахиндин материалдарынан алынды деп көрсөтө кетүүнү ылайык көрдүк.

«Толубайдай *сынчы* бол,
Токтогулдай ырчы бол» (Ылакап).

3) Уруштун планын түзүп, согуштук күчтөрдү сынап, колду жайгаштырган адам да *сынчы* делчү экен.

«Жайнап жаткан сан колду,
Сынчыларга сынатып,
Чубатуута салды эми» (К. К. Юдахин).

4) Төлгө тартып, адамдын келечектеги тагдырын алдын ала айтчу кишини да *сынчы* деп аташкан.

«Кана, *сынчы,* балыңды ач,
Балдарды сына, деп айтат» (К. К. Юдахин).

5) Согуш күчүн билүү үчүн душмандын тылына жиберилген чалгынчыны да *сынчы* деп аташкан. «Баатыры ким. Жоого кайрат кылары ким? Четтеги турган эл кандай экен, барып билип сынап кел» — деп *сынчысына* жаман кийим кийгизип, дубана катарында астыртан жиберген» (К. К. Юдахин).

Азыр адабий жана искусство чыгармаларын талдап, жетишкен ийгиликтерин, кемчиликтерин ажырата билген жана ошону менен кесиптенген адам да *сынчы* деп аталат. Сынчы деген сөздүн мына ушул кийинки мааниси кыргыз лексикасына совет доорунда гана пайда болду.

Мындай жаңы мааниге ээ болуп, семантикалык структурасын кеңиткен сөздөргө *борбор, мүчө, уюл, муун, уңгу, жаа, бас, котор, тер, өндүр, чыгар, аткар, жарыш, мелдеш* сыяктуу толуп жаткан фактылар мисал боло алат.

Жаңы мааниде колдонула баштаган жогоркудай сөздөрдүн базасында сөз жасоонун морфологиялык ыгы боюнча дагы бир катар жаңы сөздөр жасалып чыкты. Алсак, *чыгар* деген сөздөн *чыгарма, котор* деген сөздөн *котормо* сыяктуу жаңы сөздөрдүн пайда болушу буга мисал боло алат. «Москвадагы адабият декадаларында көпчүлүккө жаккан кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын... мен сизге сунуш кылгым келет» (К. Б. Господин Поинтонго). «Улуу жазуучунун *чыгармаларынын котормолору* бир нече жолу атайын жыйнак болуп кыргыз тилинде басылып чыкты» («А—Т», 1960, № 1).

Уңгу же негиздердин өз ара кошулуштарынан, айкалышынан, башкача айтканда, синтаксистик жол менен да көп жаңы сөздөр түзүлгөн. Уруучулук-феодалдык түзүлүштөн улуу орус элинин аталык жардамы аркасында

капитализмди аттап өтүп, социализм дооруна туш келген кыргыз элинде чыныгы өнөр жай Октябрь революциясынан кийин пайда болду. Ошонун натыйжасында мунун аталышы да жаңы. Адабий тилдин алгачкы мезгилинде бул түшүнүк *өкмөт өнөрү* деп аталган. Мисалы: «Биз алдынкы жылда жалгыз гана *өкмөт өнөрүн* оңоо жолунда эмес, балким айыл чарбаны алга жөнөтүү жолунда айылкыштактагы күчү аз жана орто дыйкандарга карыз берүү үчүн далай акча берүүбүз керек болот» («Э.-Т»., 1926, 8-январь). Кийин бул түшүнүк *өнөр жай* деген сөз менен атала баштады. Бул сөздү түзгөн *өнөр* жана *жай* деген уңгу сөздөр кыргыз тилинде мурун колдонулуп жүргөн. Кийин бул сөздөр *өнөр жай* деген жаңы сөздүн түзүлүшүнө база болду. Мисалы: «Жумушчулар *өнөр жайда*, завод, фабрикте, шахталарда иштеген адамдар» (Ш. Б. Кычан).

Кыргызстанда маданий революциянын жүзөгө ашырылышы кыргыздын улуттук басма сөзүнүн жаралышына негизги шарттарды түзүп берди. Маданий турмушубуздун эң ири жаңылыктарынын бири болгон мындай жаңы түшүнүктүн наамы *басма* жана *сөз* деген эки сөздүн биригүүсүнөн пайда болуп, азыр кыргыз тилинде эң кеңири колдонулуп жүрөт.

«Сөз» жалаң гана бул эмес, *кара сөз, жарыш сөз, кириш сөз* сыяктуу бир катар татаал сөздөрдүн түзүлүшүнө да база болду.

Элдин маданий турмушуна байланыштуу революциядан кийин чыккан *кызыл үй, окуу китеби, баш макала* деген татаал сөздөр да тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн базасында курулган. «Сүрөт тартууга кичинемде эле колум эптүү эле, *окуу китептериндеги* сүрөттөрдү карап олтуруп окшоштура тартканымда, балдар мактай турган» (Ч. А. Обон). «Аты суу ичип жатканда Жапар *кызыл үйдөн* ала чыккан газетасын чөнтөгүнөн сууруп чыгып, *баш макаланы* купуя ичинен окуп чыкты». (К. Б. Көл боюнда).

Кыргыз тилиндеги *орун басар, эмгек күн, дене тарбия, күн тартиби, аба ырайы* ж. б. сыяктуу толуп жаткан татаал сөздөрдүн бардыгы сөз жасоонун синтаксистик ыгы боюнча жасалып чыккан жаңы лексикалык каражаттарга жатат.

Келтирилген мисалдардагы синтаксистик ык менен жасалган жаңы сөздөрдүн бардыгы дээрлик структурасы

боюнча тилибизде небактан бери калыптанган татаал сөздөрдүн тибинде жасалып жаткандыгын төмөнкү салыштыруу ачык көрсөтөт:

1. **Эки зат атоочтон** түзүлгөн жаңы татаал сөздөрдү өз ара эки типке бөлүштүрүп салыштырууга болот.

а) *өнөр жай, баш макала, басма сөз, жарыш сөз, кириш сөз, эмгек күн* тибиндеги *эки зат атооч ыкташып байланышкан* татаал сөздөр мурдатан эле өнүмдүү болгон. Мисалы: *бака жалбырак, козу кулак, ат тиш, таш бака, жем баштык, күл азык, кум шекер.*

б) изафеттик конструкция аркылуу байланышкан эки зат атоочтон турган *окуу китеби, күн тартиби, аба ырайы* тибиндеги, башкача айтканда, *зат атооч+таандык уланды жалганган зат атооч* тибиндеги жаңы татаал сөздөрдүн азыркы кезде абдан активдүү боло баштагандыгы байкалат. Мурда эле кыргыз тилинде ушул типте жасалган *Ат-Башы, көк башы* деген сыяктуу бирин-эки татаал сөздөр болгон. Бирок мында таандык уланды грамматикалык форма жасоочулук касиетин биротоло жоюп, сөз жасоочу аффикске айланган сыяктанат, анткени ал сөздөр таандык уланды зат атоочтор сыяктуу жөндөлүштүн экинчи тиби боюнча жөндөлбөстөн, бешинчи тиби боюнча жөндөлөт (*Ат-Башына, көк башына эмес, Ат-Башыга, көк башыга, Ат-Башын, көк башын эмес, Ат-Башыны, көк башыны, Ат-Башында, көк башында эмес, Ат-Башыда, көк башыда, Ат-Башынан, көк башынан эмес, Ат-Башыдан, көк башыдан*). Ал эми *окуу китеби* сыяктуу жаңы сөздөрдө таандык уланды өзүнүн касиетин жоготкон эмес, ошондуктан алар жөндөлүштүн экинчи тиби боюнча жөндөлөт (*окуу китебине, окуу китебин, окуу китебинде, окуу китебинен*).

2. Сын атооч+зат атооч тибиндеги *кара сөз, кызыл үй* деген жаңы сөздөр тилде мурдатан колдонулуп жүргөн *сары май, ала карга, ала бакан, көк таш, көк жөтөл, көк бөрү* сыяктуу татаал сөздөрдүн структурасына толук окшошуп турат.

3. *Зат атооч+атоочтук* тибинде жаңы жасалган *орун басар* сыяктуу татаал сөздөрдүн структуралык мүнөзү да тилибиздеги өзгөчө көрүнүш эмес. Аны биз *баш кесер, балта жутар, ырыс кесер* ж. б. сыяктуу татаал сөздөргө салыштырганда ачык байкай алабыз.

Демек, жаңы татаал сөздөрдүн көпчүлүгү мурдатан келе жаткан эле типтердин үлгүсүндө жасалууда; айрым

гана типтер сөз жасоодо бир топ активдешкендиги байкалат.

Кыргыз элинин коомдук-саясий, чарбалык жана маданий турмушундагы пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү жалаң гана өз тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен толук туюнтуу мүмкүн эмес эле. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын жаңы Программасында көрсөтүлгөндөй, СССРде жашаган «Элдердин бир туугандык достугунун жана өз ара ишеничинин шарттарында улуттук тилдер тең укуктуулуктун жана бирин-бири байытуунун негизинде өнүгөт»[1]. Советтик тең укуктуу боордош элдердин тилдеринин бири катары кыргыз тили да жаңы түшүнүктөрдү туюнтууда өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу менен бирге, «чындыгында СССРдин бардык элдеринин улуттар-аралык байланышуусунун жана кызматташуусунун жалпы тили болуп калган»[2] улуу орус тилинен эң көп лексикалык каражаттарды кабыл алды.

Азыркы кездеги кыргыз тилинде кыйла жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз айкалыштары жана жаңы маанилер калька аркылуу да пайда болууда.

Калька деп башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз тизмегинин структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн ички каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз тизмегинин жасалышы жана жаңы маанинин пайда болушу аталат. Калькалап жаңы сөз жасоодо кыргыз тили үчүн да, советтик башка элдердин тилдериндей эле, орус тили бирден бир үлгү болуучу тил катары кызмат кылууда.

Калькаланган сөздөрдүн материалдык жагына гана көңүл бурсак, анда алардын жасалышына эне тилибиздин өзүндөгү гана тилдик каражаттардын жумшалышын айкын сезип, бирок тышкы таасирди таптакыр байкаса албаган болор элек. Ошентип, буга экинчи бир тилдин структуралык, семантикалык духу, таасири кандайча өткөндүгү аныкталбай кала берүүгө тийиш.

Калькалар чындыгында ички жана тышкы эки булак менен тыгыз байланышта пайда болгон тилдик көрүнүш-

---

[1] Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын Программасы, Фрунзе, 1961, 123-бет.

[2] Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын Программасы, Фрунзе, 1961, 124-бет.

төргө жатат. Сырткы булак менен болгон байланышы көзгө көрүнбөс, жашыруун байланыш. Ал атайын далилдөө аркылуу гана ачылат. Ал эми ички булак менен болгон байланыш — оңой аныкталуучу, көзгө көрүнөрлүк байланыш. Мында тигил тилдин да, бул тилдин да тийиштүү үлүшү бар, бирок калька аркылуу жасалган сөздөр, кантсе да, эне тилдеги сөз жасоонун негизги ыктарына баш иет.

Октябрь революциясына чейинки кыргыз тилинде оозеки же жазуу түрүндө башка тилдин үлгүсү боюнча калька аркылуу жасалган сөз же сөз тизмеги анчалык көп байкалбайт, себеби калька, биринчи кезекте, котормо адабияттын жемиши болуп эсептелет.[1] Ал котормо адабият аркылуу гана жалпы массанын кеңири катмарына тарайт. Бирок ошондой болсо да, өткөн кылымдын көрүнүктүү акындарынын араб тамгасы менен басмадан басылып чыккан чыгармалары (дастандары) кыргыздарга да тарап, анын таасири менен кыргыз акындары да ушул мүнөздөгү чыгармаларды чыгара баштаганда кээ бир туруктуу сөз тизмектери кыргыз тилине калькаланып кирген сыяктанат. Маселен, «караманча сабатсыз адам» маанисиндеги *алипти таяк деп билбеген* деген туруктуу сөз тизмегине К. К. Юдахиндин 1965-жылы чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «тажикчеден калькаланган» деген белги коюлган[2]. Ал эми диний маанидеги кечиргич деген сөзгө «араб тилинен которулган алланын эпитети» деген түшүндүрмө берилген. «Үнчукпагандык — макулдуктун белгиси» деген макал арабдын «Ассукуту аламатрриза» деген макалына, «кудай буюрса» деген туруктуу сөз тизмеги арабча «иншаалаху» дегенге туура келет. «Дөөлөтүндүн көлөкөсүндө», «Кош келипсиздер» деген сыяктуу сөз айкалыштары да араб, иран тилдеринен калькалоо жолу менен пайда болгон шекилдүү. Бул, албетте, атайын изилдөөнү талап кыла турган маселе.

Башка тилден калькаланып алынган лексикалык фактылар семантикалык жана структуралык болуп, жалпысынан эки түргө бөлүнөт.

1. Семантикалык калька. Кээ бир сөздүн өт-

---

[1] А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1960, 112-бет. Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., 1964, 106-бет.

[2] Аталган сөздүк, 51-бет.

мө мааниси башка бир тилдеги ошол эле сөздүн өтмө маанисин өзүнө көчүрүп алуу жолу менен да пайда болот. Сөздөгү жаңы маанилердин бул сыяктуу жол менен пайда болушу **семантикалык калька** деп аталат.

Семантикалык калька тыбыштык көрүнүшү боюнча жаңы сөз же жаңы сөз айкалышын жасабастан, тилдин лексикасында мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздү гана кошумча маани менен байытат. Мисал катары төмөнкүлөрдү көрсөтсөк болот: *кызыл, ак* деген сын атооч сөздөрдүн биринчисинин «революциячыл», «советтик» деген жана анын тескерсинче, экинчисинин «контрреволюциячыл», «буржуазиялык» деген маанилери орус тилиндеги *красный* жана *белый* деген сөздөрдөн калькаланган. Орус тилинде бул маанилер граждандык согуш мезгилинде чыккан.

1917-жылы биздин өлкөбүздө Улуу Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин али багынууну каалабаган капиталисттер менен помещиктер Америка Кошмо Штаттарынын жана башка капиталисттик мамлекеттердин жардамы менен армия уюштуруп, Советтик өлкөгө каршы согуш баштаган. Бул контрреволюциячыл армияны *ак* же *ак гвардиялык* деп атай турган болушту. Себеби андан он эки жыл илгери (1906-жылы) Финляндияда капиталисттер жумушчулардын революциячыл кызыл гвардиялык отряддарына каршы жеңдерине ак повязка тагынып жүргөн буржуазиялык милицияны түзүшкөн. Кийинчерээк контрреволюциячыл армия түзүлгөн кезде, аны да *ак* деп аташты. Жалпы эле ал кезде революцияга каршы болгондорду *актар* дей турган.

Ал эми советтик өлкөнүн жаш армиясын Жумушчу-Дыйкан Кызыл Армиясы же кыскартып РККА деп аташчу. Себеби кызыл түс эзилген эмгекчи массанын эркиндик үчүн болгон күрөштө төккөн кызыл канын эске салат, ал эркиндик үчүн болгон күрөштүн символу.

Кыргыз тилинде, орус тилиндегидей эле, 20—30-жылдары жогоруда айтылган маанилерде *кызыл, ак* деген сын атоочтор жана алардын *кызылдар, актар* деген субстантивдешкен формалары кеңири колдонулган. Ошол мезгилдерди сүрөттөөгө арналган көркөм чыгармалардан муну кеңири жолуктурабыз.

Ал эми *сол* (же *солчул*) деген сөздүн «алдыңкы», «революциячыл» деген жана *оң* (же *оңчул*) деген сөздүн

«консервативдүү», «реакциячыл» деген саясий маанилери орус тилиндеги *левый*, *правый* деген сөздөрдөн калькаланган. Орус тилиндеги бул маанилер өз кезегинде француз тилинен алынган семантикалык калька болуп эсептелет. Француз тилинде бул сөздөрдүн жаңы маанилери 1789—1793-жылдардагы француздук буржуазиялык революциянын мезгилинде пайда болгон. Конвенттеги өкмөттүк кеңешмеде ал кездеги прогрессивдүүрөөк монтаньярлардын партиясы сол тарапка, консервативдүүрөөк жирондисттердин партиясы оң тарапта отурушкан. Ошондон тартып «сол» деген түшүнүк «алдыңкы», «революциячыл» деген түшүнүктү, ал эми «оң» болсо «консервативдүү», «реакциячыл» деген түшүнүктү билдирип келе жатат.[1]

Сол деген сөздүн кыргыз тилинде да «алдыңкы», «революциячыл» деген мааниде колдонулушу В. В. Маяковскийдин 1918-жылы матросторго арналган атактуу «Сол марш» («Левый марш») деген ырынын кыргызча котормосунан даана байкалат. Биз «Сол марш» дегенди революциячыл марш катары түшүнөбүз.

«Тургула маршка бутту ондоп!
Ушак сөзгө орун жок.
Токтогула, чечендер!
Сөз сиздики
Жолдош Маузер!
Жашай берүү жетишер,
Закон менен өчак берген
Адам-ата, Аба-эне,
Тарыхка кууп таштайбыз
Ал законду ырдап турган зорго.
Солго!
Солго!
Солго!

Өткүр көздөр соолобу?
Эскиге кайтуу болобу?
Бекем карма,
Кекиртегин дүйнөнүн,
Пролетариат колдору!
Көөдөнүңдү алга чыгар, кийин болбо!
Асмандат желегиңди алып колго!
Ким анда бара жаткан басып оңго!
Солго!
Солго!
Солго!»

---

[1] Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1958, 112-бет.

Мындагы «Солго! Солго! Солго!» деген чакырык алга карай үндөгөн революциялык чакырык болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги *сол (солчул)* жана *оң (оңчул)* деген сөздөрдүн мындай өтмө маанилери котормо адабияттарда, өзгөчө саясий котормо адабияттарда бир топ кеңири колдонулат.

Сол (*солчул*) деген сөз «алдыңкы», «чечкиндүү», «революциячыл» деген маани менен бирге, өздөрүнүн майда буржуазиячыл маңызын революциячыл фразалар менен жаап-жашырган «жалган радикалдык», «оппортунисттик» деген мааниде да колдонулат. Мындай ирониялык мааниде айтылган учуру көбүнчө тырмакчага алынат.

Күрөш, агым, толкун, мектеп деген сөздөрдүн коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюнткан маанилери жана *айлана, тамыр, туз, аңгеме, шоола* деген сөздөрдүн илимий термин катары колдонулушу да ушул эле сөздөрдүн орусча эквиваленттеринин жогоркудай кошумча маанилеринен көчүрүлүп алынгандыгы талашсыз.

II. Структуралык калька.

Кыргыз тилиндеги бир катар жаңы сөздөр эне тилибиздин өз каражаттары менен жасалса да, буга орус тилиндеги ушул эле сөздөрдүн структуралык үлгүсү пайдаланылгандыгы ачык байкалып турат. Структуралык калькалар өз ара **морфологиялык** жана **синтаксистик** калька болуп экиге бөлүнөт.

Башка тилдеги сөздөрдүн морфологиялык структурасы боюнча өз тилинин сөз жасоочу каражаттарын пайдалануу аркылуу жаңы сөз жасоо морфологиялык калька болот. Мында бир тилдеги сөздүн составында болгон сөз жасоочу морфемалар (уңгу жана аффикстер) экинчи тилдеги маани жактан ошого дал келүүчү морфемаларга айрым-айрым которулуп, жаңы сөз курулат. Мындай сөздөрдүн маанилери да эки тилде тең өз ара дал келип турат. Бирок морфологиялык жактан «дал келүүсүн» абсолюттук эмес, относителдик мааниде түшүнүшүбүз керек. Ар бир тилдин сөз жасоо ыгында экинчи тилде кайталана бербей турган өтөнчөлүктөр болот. Көпчүлүк учурда типологиялык (структуралык) жактан айырмаланган тилдердин ортосунда абсолюттук дал келүү

мумкун эмес. Тигил же бул сөздүн калька аркылуу пайда болушун аныктоодо тилдердин ортосунда болгон тарыхый байланышты да эске алуубуз керек.

Кыргыз адабий тилинде морфологиялык калька аркылуу жасалган жаңы сөздөр бир топ арбын кездешет. Мисалы: *угуучу* орус тилиндеги *слушатель* деген сөздөн калькаланган (*слушать* деген этиштин уңгусу *угуу* деген кыймыл атооч аркылуу, ал эми *-тель* болсо кыргыздын — *чу* аффикси аркылуу которулган).

Кыргыз тилиндеги морфологиялык калькалардын көпчүлүгү орус тилиндеги моделине относителдүү гана дал келет, анткени, биринчиден, орус тилиндеги бир эле суффикс кыргыз тилинде бир нече аффикс аркылуу которулат же, анын тескерисинче, кыргыз тилиндеги бир гана аффикс орус тилиндеги бир нече аффикстин ордуна туура келет. Мисалы: *слушатель*, *указатель*, *показатель* деген сөздөрдөгү *-тель* аффикси *-чы* (*угуучу*), *-ма* (*көрсөтмө*), *-кыч* (*көрсөткүч*) аффикстери аркылуу, же *руководство*, *указание*, *указатель* деген сөздөрдөгү *-ство*, *-ние*, *-тель* аффикстери *колдонмо*, *көрсөтмө* деген сөздөрдө *-ма* (*-мо*, *-ме*) аффикси менен гана берилет. Экинчиден, структуралык жактан модель болгон сөз менен калькаланган сөздүн негиздери да толук дал келбей калышы ыктымал. Кыргыз тилине приставка мүнөздүү болбогондуктан, *указатель*, *показатель* деген сөздөрдү кыргыз тилине калькалаганда, андагы приставкалардын берген айрым оттеноктору эсепке алынбастан, *көрсөт* деген бир гана этиштик негиз аркылуу которулат. Мына ушинтип, морфологиялык калька жолу менен жасалган сөздөргө экинчи тилдеги модель болгон сөздүн структурасы абсолюттук түрдө толук көчүрүлө бербейт. Мунун себеби ар бир тилдин өзүндөгү ички өзгөчөлүктөргө байланыштуу болот.

Структуралык калькалардын ичинде т о л у к к а л ь к а л а р менен катар ж а р ы м к а л ь к а л а р да бар.

Бир тилдеги сөз же сөз айкалышы экинчи тилге толук которулбастан, жарым-жартылай гана которулса, муну ж а р ы м к а л ь к а деп атайбыз. Мында жаңы сөздү же жаңы сөз айкалышын түзүүчү материалдык элементтер болуп эне тилдин өзүнүн ички ресурсу да жана сырттан кабыл алынган уңгулар же негиздер да кызмат кылат. Жарым калькалар да, толук калькалардай эле,

структуралык курулушу боюнча башка тилдеги модели-
не дал келет.

Морфологиялык жарым калькаларда уңгу сөз толук бойдон кабыл алынып, ага экинчи тилдин сөз жасоочу аффикстери гана жалганат. Мисалы: *советтик — советский, комсомолдук — комсомольский, химиялык — химический, республикалык — республиканский, сентименталдык — сентиментальный, активдүүлүк—активность, пролетарчыл — пролетарский, тракторчу — тракторист, колхозчу — колхозник ж. б.*

Морфологиялык жарым калькада да, толук калька сыяктуу, көпчүлүк учурда дал келүү относителдүү гана болот. Бул относителдүүлүк мындан көрүнөт:

а) Бир тилдеги бир эле аффикс экинчи тилдеги бир нече аффикстин эквиваленти катары колдонулат. Алсак, кыргыз тилиндеги-*лык* аффикси орус тилиндеги-*ный*, *-ский, -ческий* ж. б. суффикстерге туура келип, ал эми орус тилиндеги-*ный* суффикси кыргыз тилиндеги-*лык*, *-луу* аффикстери менен берилип калган учурлар буга мисал боло алат.

б) орус тилиндеги эки башка сөз түркүмүнө тиешелүү болгон суффикстер кыргыз тилинде бир эле аффикске туура келип калат. Мисалы: *советтик—советский* (сын атооч), *дезертирлик—дезертирство* (зат атооч).

в) Орус тилиндеги сын атооч сөздөр кыргыз тилиндеги ошол эле сын атооч сөздөрдөн функциялык кубулуштун болушу менен да өзгөчөлөнүп турат. Алсак, *география, химия, революция* деген сөздөрдөн жасалган орус тилиндеги сын атоочтор *географический, химический, революционный* болуп айтылса, алар кыргыз тилинде *географиялык, химиялык, революциялык* болуп, уңгу түрүндөгү формасын толук сактап калат.

Синтаксистик ык менен жаңы татаал сөз же туруктуу сөз тизмегин жасоодо орус тилиндеги татаал сөздөрдүн же туруктуу сөз тизмегинин структуралык үлгүсү зор мааниге ээ болууда.

Составы эки же андан артык уңгулардан турган татаал сөздөрдүн же туруктуу сөз тизмектеринин калкаланышы **синтаксистик калька** болуп эсептелет. Синтаксистик калькалардын составындагы туунду же тубаса негиздер өз кезегинде морфологиялык же семантикалык калька болушу да, жана структуралык жактан

бири-бирине туура келбеген жөнөкөй гана эквиваленти болушу да мүмкүн.

Орус тилиндеги татаал сөздөрдүн модели боюнча кыргыз тилинде кыйла толук жана жарым калька сөздөр жасалган. Мисалы:

а) толук калькалар: *эмгек күн (трудодень), бороон кабарчысы (буревестник), кызыл аскер (красноармеец), беш жылдык (пятилетка), көп улуттуу (многонациональный), коомдук-саясий (общественно-политический)* ж. б.

б) жарым калькалар: *машина куруучу (машиностроитель), радио түйүнү (радиоузел), темир-бетон (железобетон), гидрокурулуш (гидростройка), теле көрсөтүү (телевидение), механик-айдоочу (механик-водитель), мектеп-интернат (школа-интернат), мүчө-корреспондент (член-корреспондент), илимий-техникалык (научно-технический)* ж. б.

Татаал сөздөрдү калькалоодо калькаланган сөздөр менен орусча моделинин ортосунда төмөнкүдөй толук келбөөлөр кезигет.

1) Орус тилиндеги бириктирүүчү о, е үндүүлөрү, же илик жөндөмөнүн форманты менен, же аларсыз эле бириктирилип, чогуу жазылуучу татаал сөздөр кыргыз тилине эч кандай бириктирүүчү тыбышсыз эле которулат да, компоненттери айрым-айрым жазылат. Мисалы:

а) *трудодень—эмгек күн, краснофлотец—кызыл флотчу;*

б) *пятилетка—беш жылдык, десятилетка—он жылдык;*

в) *полупроводник— жарым өткөргүч;*

2) Орус тилиндеги эки зат атоочтук негизден турган татаал сөздүн моделинде жасалган айрым жаңы сөздөр кыргыз тилинде изафеттик байланышта тизмектешет. Байланыштын бул тиби орус тилинде жок. Мисалы:*буревестник-бороон кабарчысы, радиоузель-радио түйүнү* ж. б.

3) *член-корреспондент, летчик-космонавт* тибиндеги татаал сөздөрдүн үлгүсү боюнча *мүчө-корреспондент, учкуч-космонавт* деген сыяктуу абсолюттук калькалар менен катар *корреспондент-мүчө, -учкуч космонавт* деген сыяктуу относителдүү калькалар да жасалган.

4). Кээ бир татаал сын атоочторду (мисалы, *международный, межнациональный)* калькалаганда компоненттеринин орду алмашат да, сын атоочтун көрсөткүчүн акыркы компоненти кабыл алат: *Международный—эл аралык, межнациональный — улуттар аралык.*

5) Орус тилиндеги айрым татаал сын атоочтор кыргыз тилине татаал зат атооч формасында, башкача айтканда, сын атоочтун морфологиялык көрсөткүчсүз калькаланып, аныкталгыч менен изафеттик конструкцияда байланышкан учуру болот. Мисалы: *сельскохозяйственная* (артель)—*айыл чарба* (артели), *молочно-товарная* (ферма) — *сүт товар* (фермасы).

Октябрь революциясынан кийинки мезгилдерде кыргыз тилинин лексикасы орус тилиндеги туруктуу сөз тизмектерин калкалоо аркылуу өнүгүп, жатат. Мисалы: *ак алтын (белое золото), талаа ханышасы (королева полей), темир жол (железная дорога), күн тартиби (повестка дня), кызыл бурч (красный уголок), Борбордук Комитет (Центральный Комитет), балдар үйү (детский дом), маданият университети (университет культуры), Советтер Союзунун Баатыры (Герой Советского Союза), Социалисттик Эмгектин Баатыры (Герой Социалистического труда).*

Туруктуу сөз тизмектери номинативдик (атоо) функцияда гана эмес, бүтүн бир ойду кабарлап, коммуникативдик (катнашуу) бирдик катары да колдонулат. Орус тилиндеги мындай туруктуу сөз тизмектеринин айрымдары да кыргыз тилине калькаланууда. Мисалы: *тарыхтын дөңгөлөгүн артка буруу (повернуть назад колесо истории), маселени кабыргасынан коюу (поставить вопрос ребром), көңүлдүн борборунда болуу (быть в центре внимания)* ж. б.

Кыргыз тили айрым макал-ылакаптарды калькалоо аркылуу да өзүнүн ойду түшүндүрүү жөндөмдүүлүгүн арттырууда: *«Жөжөнү күзүндө санайт» (Цыплят по осени считают), «Жаркырагандын баары эле алтын эмес» (Не все то золото, что блестит), «Абийриңди жашыңдан сакта» (Береги честь смолоду).*

Калькаланган коммуникативдик функциядагы туруктуу сөз тизмектеринин ичинде көркөм адабияттан, публицистикадан алынган афористтик мүнөздөгү учкул сөздөр да бар. Мисалы: *«кызматты сүйөм, бирок кошоматтан күйөм—служить бы дар—прислуживаться тошно, «туулган жердин түтүнү да жагат—и дым отечества нам сладок и приятен* (Грибоедов), *«Эгерде душман багынбаса, ал жок кылынат — если враг не сдается — его уничтожают»* (Горький).

Кыскартылган татаал сөздөр (аббревиатуралар) —

кыргыз тилиндеги жаңы көрүнүш. Алар менен кыргыз тили негизинен кабыл алуу жолу аркылуу баюуда. Калькалоо аркылуу кыргыз тилинде бирин-экин гана кыскартылган сөздөр пайда болду, атап айтканда: *ЦК* дегенден *БК*, *США* дегенден *АКШ*, *исполком* дегенден *атком*, *Киргосиздат* дегенден *Кырмамбас* ж. б.

Кыскартылган сөздөрдүн калькалоого анчалык ийкемсиз экендигин төмөндөгү себептер менен түшүндүрүүгө болот:

а) сөздөрдү кыскартуунун өзү шарттуу нерсе. Ошондуктан бир тилде айтууга ылайыктуу болуп кыскартылган сөз экинчи тил үчүн айтууга ылайыксыз болуп калышы мүмкүн. Мисалы, орус тилиндеги *Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодежи* дегенден кыскартылып, *ВЛКСМ* түрүндө айтууга ыңгайлуу сөз жасалган. Мунун толук түрүн кыргызчалатканда *Бүткүл Союздук Лениндик Коммунисттик Жаштар Союзу* деген татаал сөз пайда болгон, бирок муну *БСЛКЖС* деп айтуу ылайык келе бербейт.

б) *Райком (районный комитет — райондук комитет), профсоюз (профессиональный союз — профессионалдык союз), пединститут (педагогический институт — педагогикалык институт)* ж. б. сыяктуу орус жана кыргыз тилдеринде негиздери бирдей сөздөрдөн турган жана орун тартиби боюнча да бири-бирине дал келген татаал сөздөрдүн кыскартылышы эки тилде тең бирдей болушу керек. Аны өзгөчөлөнтүп кыскартууга эч мүмкүн эмес.

в) Айрым кыскартылган энчилүү аттар орус тилиндеги кыскартылышы боюнча эле элге кеңири сиңип кетет. Мисалы: *СССР, КПСС, ВЦСПС, БЧК*.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин лексикасынын өсүшүнө өзүнүн ички байлыгы менен катар, орус тили да зор таасир көрсөтүүдө. Орус тилинин жагымдуу таасири лексикалык кабыл алуудан гана эмес, жогоруда айтылып өткөндөй көп түрдүү калькалардан да даана көрүнүп турат.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ КЫСКАЧА МААЛЫМАТ.

Кыргыз лексикологиясы академик В. В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» деген төрт томдуу сөздүгүнө[1] кирген кыргыз сөздөрүн эсепке албаганда, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин гана жаралып жана өтө тездик менен өнүгө баштады.

Кыргыз лексикографиясындагы биринчи фундаменталдуу эмгек болуп профессор К. К. Юдахиндин 1940-жылы Москвадан басылып чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгү» эсептелет. Анда көркөм адабияттын, газета-журналдардын, фольклордун жана оозеки сүйлөө речтин бай материалдары боюнча жыйналган 25 миң сөз жана иллюстрациялык материал катарында эң көп макал-ылакаптар, идиомалар ж. б. фразеологиялык айкалыштар киргизилген. Өзүнүн мазмуну жана иллюстрациялык материалдарынын байлыгы жагынан бул эмгек кадыресе эки тилдик сөздүктүн чегинен ашып, айрым маселелер боюнча түшүндүрмө сөздүктүн да милдетин аткарууга жарай алгандай болуп иштелген. Сөздүктүн чыгышы республикабыздын маданий турмушунда эң зор мааниге ээ болду. Бул эмгек тил маданиятыбызды, анын байлыгын үйрөнүү жана изилдөө ишинде гана эмес, элибиздин тарыхын, этнографиясын изилдөө ишинде да чоң роль ойноп келди. Бирок кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу түзүлгөндүктөн, сөздүктө турмуштун ар кандай тармактары боюнча алынган лексика бардык жагынан бирдей өлчөмдө камтыла алган эмес. Сөздүктүн түзүүчү тарабынан жазылган баш сөзүндө көрсөтүлгөндөй, «лексиканы ылгоо чындыгында, болгон эмес, болууга мүмкүн да эмес эле: сөздүккө пландуу түрдө табылгандар да жана кокусунан жолуккандар да киргизилген. Мисалы, боз үйгө тиешелүү терминология бүт бойдон дээрлик толук берилди, ал эми азыркы турак жай курулушу боюнча айрым гана терминдер кирди. Куш салуу терминологиясы эң арбын алынды; ал эми кант кызылчасына тиешелүү—дээрлик жок».

---

[1] Бул сөздүк 1888—1911-жылдары айрым-айрым бөлүк болуп басылып чыккан. Аны 1963-жылы СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш адабият басмасы фотомеханикалык жол менен кайра басып чыгарды. Ар бир тому эки китепке бөлүштүрүлүп, сөздүк сегиз китептен турат.

Биринчи сөздүк басылып чыккандан кийинки чейрек кылымдан бери укмуштуудай тез темп менен өсүп жаткан кыргыз тилинин лексикалык байлыгын толук камтуу максатында жана коомдун өсүп жаткан талаптарына ылайык бул сөздүктү К.К. Юдахин кайрадан иштеп чыгып, ал 1965-жылы «Советская Энциклопедия» басмасы тарабынан экинчи ирет жарык көрдү. Сөздүктүн жаңы басылышынын көлөмү мурдагысынан алда канча чоң, тактап айтканда, үч эсеге көбөйтүлүп иштелген. Мунун өзү эле бул сөздүктө кыргыз лексикасынын канчалык кеңири камтылгандыгын айкын элестетип турат. «Жаңы мазмундагы көлөмдүү сөздүк кыргыз тилинин өнүгүш тарыхын, этнографиясын, психологиясын жана белгилүү даражада материалдык маданиятын изилдөө үчүн илимге ишенимтүү жана түгөнгүс булак болуп саналат»— деп белгилеген проф. Б. М. Юнусалиев, сөздүктүн мааниси жөнүндө айтып келип.[1] Бул сөздүк 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болду.

1944-жылы Х. Карасаев, Ж. Шүкүрөв, К. К. Юдахиндер тарабынан түзүлүп, проф. К. К. Юдахиндин редакциясы астында даярдалган «Орусча-кыргызча сөздүк» басылып чыккан. Бул сөздүк өз ичине 40 миң сөз камтыган. Сөздүктүн чыгышы кыргыздардын орус тилин үйрөнүүсүнө жана котормо иштеринин өнүгүшүнө чоң шарт түздү. Орус тилинин лексикалык байлыгын дагы кеңири камтып, 51 миң сөздү кучагына алган «Орусча-кыргызча сөздүк» 1957-жылы экинчи жолу жарыкка келди. Мунун көлөмү, мурдагы басылышына караганда, макалаларын кеңитүү жана сөздөрдү да көбүрөөк алуу, жаңы терминдерди, идиомаларды арбыныраак берүү аркылуу бир топ көбөйтүлгөн.

Жогоркудай эки тилдик чоң сөздүктөрдөн башка бир кыйла чакан көлөмдө түзүлгөн орусча-кыргызча сөздүктөр да пайда болуп келди. Буга Ж. Шүкүров жана Ю. Яншансиндер тарабынан түзүлүп, орто мектептер үчүн арналган «Орусча-кыргызча сөздүктү» мисал кылууга болот. Бул сөздүк 1955-жылы жана 1965-жылы эки жолу басылып чыкты.

Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүктөрү биринчи жолу 1938-жылы, экинчиси—1942-жылы, үчүнчүсү —1956-

---

[1] Б. М. Юнусалиев, Өчпөс эмгек, «Советтик Кыргызстан», 1965, 16-июнь.

жылы басылган. Бирок булар негизинен мектептер үчүн гана арналып, көлөмү өтө кичине болгондуктан, коомчулуктун бардык талаптарына жооп бере алган эмес.

Кыргыз адабий тилинин лексикасын өз ичине кеңири камтыган көлөмдүү «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» биринчи жолу Х. К. Карасаев тарабынан түзүлүп, 1966-жылы басылып чыкты. Мындай көлөмдүү орфографиялык сөздүк коомчулуктун талабын актап, жазылышы талаш болуп жүргөн сөздөрдү бир түргө келтирүү жагына көмөк көрсөтүүгө тийиш эле. Х. К. Карасаевдин бул сөздүгү басма сөздөн, ар кандай жазуу иштеринен байкалып жүргөн эң көп орфографиялык баш-аламандыктарды жөнгө салууга толук жарамдуу боло алган жок. Жазылышы ушундай болсун деп көрсөтүлгөн сунуштардын бардыгы эле колдонууга ылайык болуп чыккан эмес. Аларды норма катары жүрө албай турган, көндүм болуп калган үчүн автордун өзүнө гана жага турган сунуштар деп эсептөөгө туура келет. Сөздүктүн мындай жактары басма сөз беттеринде бир нече жолу сынга алынган болчу.

Илимдин ар кандай тармактарына байланыштуу терминологиялык сөздүктөрдү чыгаруу иши Улуу Ата Мекендик согуштан мурда эле башталган. Кыргыз тилинин терминдерин жөнгө салуу жана терминологиялык сөздүктөрдү чыгаруу максатында Кыргыз ССР Илимдер академиясынын алдында Терминологиялык комиссия түзүлүп, илимдин тармактары боюнча бир нече сөздүк басылып чыкты.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүү жана басып чыгаруу иши бүгүнкү күндүн зарыл талабы болуп эсептелет. Муну жүзөгө ашыруу үчүн республиканын илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун кызматкерлери бир топ жылдан бери иштеп келди. Алар тарабынан даярдалган кыргыз тилинин биринчи түшүндүрмө сөздүгү 1970-жылы жарык көрдү. Бул аталган институтта кыргыз тилинин дагы башка сөздүктөрүн түзүү, жарыкка чыгаруу боюнча да иштер жүргүзүлүп жатат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС, Немецкая идеология, Соч., т. 3, изд. 2, М., 1955.

К. МАРКС, Глава о деньгах. В кн. «Архив Маркса и Энгельса», т. 4, 1935.

В. И. ЛЕНИН, Философиялык дептерлер, Чыг., т. 38, кыргызча биринчи басылышы, Кыргызмамбас, Фрунзе, 1961.

Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын Программасы, Фрунзе, 1961.

* * *

АБДУЛДАЕВ Э., Орус тилинин кыргыз лексикасын байытуудагы ролу жөнүндө, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кабарлары, коомдук илимдер сериясы, VI том I чыгышы (*лингвистика*), Фрунзе, 1964.

АЛЬПИЕВ Н. А, Благотворное влияние русского языка на развитие лексики современного киргизского литературного языка, Ученые записки филологического факультета КГУ, вып. 2, 1956.

АКЫЛБЕКОВА З, Об арабских заимствованиях в киргизском языке, «Материалы по общей тюркологии и дунгановедению», Фрунзе, 1964

БАЖИНА И. Н., Кыргыз тилиндеги омонимдер жана синонимдер, «Мугалимдерге жардам», № 10, 1953.

БАЖИНА И. Н., Русская лексика в современном литературном киргизском языке, Автореф. канд. дисс., Фрунзе, 1954.

БАЖИНА И. Н, Грамматическое оформление русских слов в киргизском языке, Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. VII, Фрунзе, 1956.

БАЖИНА И. Н., Семантическое освоение русских заимствований в киргизском языке, Ученые записки филологического факультета КГУ, вып. 3, Фрунзе, 1957.

БАСКАКОВ Н. А., Введение в изучение тюркских языков, Изд. «Высшая школа», М., 1962.

БАТМАНОВ И. А., Пути развития и источники формирования киргизского языка, Известия Кирг. ФАН СССР, выпуск VII, Фрунзе, 1947.

БАТМАНОВ И. А., БАКИНОВА Г., ЯНШАНСИН Ю., Азыркы кыргыз тили, 1-бөлүм, Фрунзе, 1956.

БЕКЖАНОВА Р., Башка тилдерден кирген сөздөрдүн таасири менен кыргыз тилинде пайда болгон омонимдер, «Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери», Фрунзе, 1965.

БЕКЖАНОВА Р., Омонимдер жана көп маанилүү сөздөрдүн кээ бир өзгөчөлүктөрү жөнүндө, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кабарлары, коомдук илимдер сессиясы, VI том, 1-чыгышы (лингвистика), Фрунзе, 1964.

БОГОРОДИЦКИЙ В. А., Введение в татарское языкознание, Казань, 1953.

БУДАГОВ Р. А., Введение в науку о языке, М., 1958, 1965.

БУЛАХОВСКИЙ Л. А., Введение в языкознание, ч. 2, Учпедгиз, М., 1953.

ГАЛКИНА-ФЕДОРУК Е. М., Современный русский язык, Лексика, изд. Московского университета, 1954.

ГАЛКИНА-ФЕДОРУК Е. М., Значение слова и понятие, Вестник Московского университета, 1961.

ГВОЗДЕВ А. Н., Очерки по стилистике русского языка, Учпедгиз, М., 1955.

ГОРЬКИЙ А. М., Макалалар жана памфлеттер, Фрунзе, 1951.

ДЫЙКАНОВ К., Имя существительное в киргизском языке, Фрунзе, 1955.

ЕФИМОВ А. И., Язык Салтыкова-Щедрина, Изд. МГУ, 1953.

КАЛИНИН А. В., Лексика русского языка, изд. Моск. ун-та, 1966.

ЛОУКОТКА Ч., Развитие письма, перевод с чешского Н. Н. СОКОЛОВА, изд. ИЛ, М., 1950.

МАМЫТОВ Ж., Кыргыз тилиндеги неологизмдер, Фрунзе, 1966.

МУСАБАЕВ Г. Г., Современный казахский язык (лексика), Алма-Ата, 1959.

ОРУЗБАЕВА Б. О., Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө, Фрунзе, 1968.

ОРУЗБАЕВА Б. О., Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964.

РЕФОРМАТСКИЙ А. А. Введение в языкознание, М., 1960.

САРТБАЕВ К. К., Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, Фрунзе, 1962.

САРТБАЕВ К. К. Кыргыз адабий тилинин лексикасынын өнүгүшү жана орфоэпия маселелери жөнүндө, «Мугалимдерге жардам», № 8, 1959.

СУРАНЧИЕВА Б., Кыргыз тилиндеги синонимдердин пайда болуу булактары, «Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери» деген китепте, «Илим» басмасы, Фрунзе, 1969.

СЫДЫКОВ С., К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, «Материалы по общей тюркологии и дунгановедению», Фрунзе, 1963.

ТИМОФЕЕВА В. В., Язык поэта и время. Поэтический язык Маяковского, Изд. АН СССР, М.—Л., 1962.

ШАНСКИЙ Н. М., Лексикология современного русского языка, М., 1964.

ШҮКҮРОВ Ж., Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955.

ШҮКҮРОВ Ж., Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун эмгектери, VII чыг., Фрунзе, 1956.
ЩЕРБА В. Л., Опыт общей теории лексикографии, Известия отделения литературы и языка АН СССР, № 3, 1940.
ЮДАХИН К. К., Кыргызча-орусча сөздүк, «Советская Энциклопедия», М., 1965.
ЮНУСАЛИЕВ Б. М., К вопросу о формировании общенародного киргизского языка, Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. VI. Фрунзе, 1956.
ЮНУСАЛИЕВ Б. М., Киргизская лексикология, Фрунзе, 1959.
ЮНУСАЛИЕВ Б. М., О русских заимствованиях в языках среднеазиатских народов (по материалам узбекского, киргизского и казахского языков), Ученые записки филологического факультета КГУ, вып. VII, Фрунзе, 1961.
ЮНУСАЛИЕВ Б. М., Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө ,«Советтик Кыргызстан», 1962, 5-январь.
ЮНУСАЛИЕВ Б. М., Заметки по истории киргизского языка. «Очерки грамматики и лексики киргизского языка», Фрунзе, 1965.
ЯНШАНСИН Ю., Омоним жана көп- маанилүү сөздөр, «Мугалимдерге жардам», № 11, 1949.
ЯНШАНСИН Ю., Социалисттик Улуу Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинин лексикасынын өсүшү, Фрунзе, 1953.

Кыскартылып алынган аттардын тизмеси.

А. Т.— Аалы Токомбаев
А. О.— Алыкул Осмонов
Қ. Б.— Қасымалы Баялинов
Қ. Боб.— Қамбаралы Бобулов
Қ. Ж.— Қасымалы Жантөшев
Қ. О.— Качкынбай Осмоналиев
Қ. Э.— Кусеин Эсенкожоев
М. А.— Мамасалы Абдукаримов
М. Б.— Мухтар Борбугулов
О. Б.— Осмонкул Бөлөбалаев
Р. Ш.—Райкан Шүкүрбеков
С. С.— Саткын Сасыкбаев
Тог. М.— Тоголок Молдо
Токт.— Токтогул Сатылганов
Т. Қ.— Төлөгөн Қасымбеков
Т. С.— Түгөлбай Сыдыкбеков
Т. Ү.— Темиркул Үмөталиев
Ч. А.— Чынгыс Айтматов
Ш. А.— Шабдаңбай Абдыраманов
Ш. Б.— Шукурбек Бейшеналиев
Ы. Ш.— Ысак Шайбеков
«А.-Т.» — «Ала-Тоо» журналы
«ЛЖ»—«Ленинчил жаш» газетасы
«СҚ» — «Советтик Қыргызстан» газетасы
«Э-Т» — «Эркин тоо» газетасы

МАЗМУНУ

Киришүү 3

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикология, анын объектиси жана милдеттери 6

Семасиология

Сөздүн мааниси жана анын типтери 8
Сөздүн көп маанилүүлүгү жана анын пайда болуу жолдору . 10
Омонимдер 16
Синонимдер 22
Антонимдер 29

Кыргыз лексикасынын чыгыш теги боюнча катмарлары

Кыргыз тилинин төл лексикасы 33
Кыргыз тилиндеги сырттан кирген сөздөр 35
Монгол тилинен кирген сөздөр 37
Иран тилдеринен кирген сөздөр 39
Араб тилинен кирген сөздөр 40
Орус тилинен кирген сөздөр 42

Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы лексика

Историзмдер 45
Архаизмдер 51
Неологизмдер 58

Кыргыз лексикасынын колдонуш сферасына карай бөлүнүшү

Диалектизмдер 64
Профессионализмдер 69

Кыргыз лексикасынын стилистикалык жактан колдонулушу

Нейтралдык лексика 74
Колдонулуш жагынан чектелген лексика 76
Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы . . . . . —
Китептик лексика 79

Кыргыз тилинин фразеологиясы

Фразеология жөнүндө жалпы түшүнүк 83
Фразеологиялык бирдиктин негизги типтери 86
Кыргыз лексикасынын советтик доордогу өнүгүшү . . . 89
Кыргыз лексикографиясы жөнүндө кыскача маалымат . 104
Пайдаланылган адабияттар 107
Кыскартылып алынган аттардын тизмеси 110